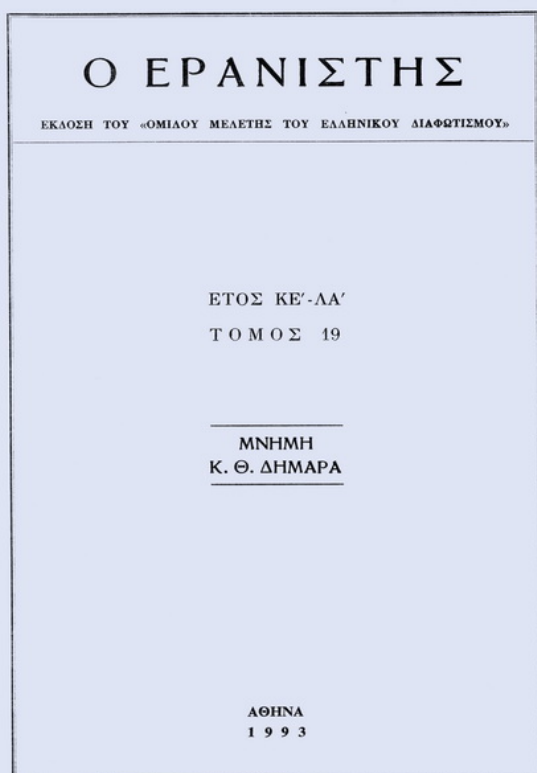

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Βιβλία Καθολικών και βιβλία Ορθοδόξων

Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/er.259](https://doi.org/10.12681/er.259)

To cite this article:

Παπαδόπουλος Θ. Ι. (1993). Βιβλία Καθολικών και βιβλία Ορθοδόξων. *The Gleaner*, 19, 36–65.
<https://doi.org/10.12681/er.259>

ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΑ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ

Η ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΔΥΟ δογμάτων, ανατολικού και δυτικού, εκφράστηκε, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, και με την κυκλοφορία βιβλίων, με τὰ ὅποια ἡ κάθε πλευρὰ προσπαθοῦσε, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ὅχι τόσο νὰ ἐπιβάλλει τὶς δικές της δογματικὲς θέσεις ὅσο νὰ διακηρύξει τὶς, κατὰ τὴν ἄποψή της, λανθασμένες ἀντιλήψεις τῆς ἑτερόδοξης χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Οἱ δυτικοὶ τύπωναν βιβλία στὴν καθομιλουμένη ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὰ κυκλοφοροῦσαν διὰ τῶν μισσιοναρίων στὶς περιοχὲς ὅπου κατοικοῦσαν ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ καὶ ἀπέβλεπαν προπαντός, ἀκόμη καὶ μετὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἢ κατηχητικὰ, νὰ ἀμβλύνουν τὴν ἀντιπαλότητα, γιὰ νὰ καταστεῖ, μετὰ τὸν καιρὸ, εὐκολότερος ὁ προσηλυτισμός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἀνατολικοί, ποὺ ἐξ ἀνάγκης τύπωναν τὰ ἀντιρρητικὰ καὶ πολεμικὰ τοὺς βιβλία ἐκτὸς ἑλλαδικοῦ χώρου, χρησιμοποιοῦσαν σ' αὐτά, ἀμυνόμενοι, ὀξύ ὕφος, σχεδὸν ἐχθρικό.

Γιὰ πολλὰ τέτοια βιβλία σώζεται ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ ἀναφερόμενο στὸ θόρυβο καὶ στὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκαλοῦσαν τὴν ἐποχὴ ποὺ κυκλοφόρησαν. Ἀρκετὸ ἀπὸ τὸ ὕλικὸ εἶχα συγκεντρώσει σὲ παλαιότερες ἐρευνές μου στὰ ἀρχεῖα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Νομίζω ὅτι ἡ δημοσίευσή του θὰ συμβάλει στὴ γνωριμία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῶν χρόνων ἐκείνων.

Στὴν παρούσα σύντομη μελέτη θὰ χρησιμοποιήσω ἐν πολλοῖς ἄγνωστο, ὡς νομίζω, ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ γιὰ κάποια συγκεκριμένα βιβλία ποὺ κυκλοφόρησαν ἀνατολικοὶ καὶ δυτικοί, σὲ χρονικὴ ἀπόσταση οἱ μὲν ἀπὸ τοὺς δὲ τριάντα περίπου ἔτων, ποὺ ὅμως τὰ ἐξ αὐτῶν γεγονότα ὑπῆρξαν σχεδὸν σύγχρονα.

Τὰ βιβλία αὐτὰ τῶν ἀνατολικῶν συνδέονται μετὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ πατριάρχῃ μετὰ τὴν ταραχώδη ζωὴ καὶ δράση Κυρίλλου Λουκάρεως. Ὁ μεγάλος αὐτὸς ἐπαναστάτης ἐφθασε ὡς τὰ ἄκρα, προκειμένου νὰ καταστείλει τὶς προσπάθειες τῶν δυτικῶν γιὰ δογματικὴ διείσδυση στὴν Ἀνατολή. Εἶναι ἡ προσωπικότητα γιὰ τὴν ὁποία σώζεται τὸ ὀγκωδέστερο ὕλικὸ στὰ ἀρχεῖα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Οἱ σ' αὐτὸν ἀναφορὲς εἶναι συχνὰς ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν τραγικὸ θάνατό του. Γι' αὐτὸ πιστεύω πῶς, ὅποιοδῆποτε πλούσιο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ κι ἂν χρησι-

μποποιηθεῖ ἀπὸ ἄλλες πηγές, δὲν πρόκειται ἡ μεγάλη προσωπικότητά του καὶ ἡ ταρχώδης ἐποχή του νὰ διαλευκανθοῦν πλήρως, ἂν δὲν ἐξαντληθεῖ ἡ γι' αὐτὰ ἔρευνα στὰ ἀρχεῖα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας.¹

Πρὶν ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρη μπορεῖ καὶ ἄλλες προσωπικότητες νὰ εἶχαν ἀντιληφθεῖ τὴν τεράστια δύναμη ποὺ τοὺς παρεῖχε ἡ τυπογραφικὴ τέχνη γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς προφορικῆς καὶ γραπτῆς προπαγάνδας ποὺ ἀσκοῦσε ἡ δυτικὴ ἐκκλησία σὲ χώρους τῆς ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς. Βιβλία ἀντικαθολικὰ δημοσιεύθησαν καὶ παλαιότερα. Τὰ ἐξ αὐτῶν τυπωμένα στὴν καθολικὴ Ἰταλία ὀφείλαν νὰ ἔχουν ὕφος κόσμιας πολεμικῆς, γιὰτὶ ἀλλιῶς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐξασφαλισθεῖ προκαταβολικὰ ἄδεια γιὰ τὴν ἐκτύπωσή τους. Ἡ δημοσίευση ἐξἄλλου τέτοιων βιβλίων στὶς χώρες τῆς ὁμόδοξης Ρωσσίας ὑπῆρξε σποραδική, λόγω ἀποστάσεως, ἀλλὰ καὶ ἐκτεταμένης δραστηριότητος, καὶ ἐκεῖ, τῆς λατινικῆς προπαγάνδας. Ὁ Λούκαρης πρῶτος ἐτόλμησε νὰ πιστεύσει πὼς ἦταν καιρὸς ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ εὐδοκιμήσει τυπογραφεῖο ὁργανωμένο στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ ἐνέργειες τοῦ ἰδίου τοῦ πατριαρχείου. Μεταγενέστερη στάθμιση τῶν γεγονότων ἐκείνων μπορεῖ νὰ θεωρήσει τὴν ἐνέργειά του αὐτὴ καὶ ὡς πράξη ἐπιπολαιότητος. Γιατὶ προηγουμένως δὲν εἶχαν ἐξασφαλισθεῖ οἱ προϋποθέσεις. Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἦταν βέβαιο ὅτι θὰ ἀντιδρούσε σὲ κάτι τέτοιο. Καὶ διέθετε τοὺς κατάλληλους μηχανισμοὺς γιὰ νὰ ἐπηρεάσει τοὺς Τούρκους. Ὁ πρέσβης τοῦ χριστιανικοτάτου βασιλέως τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἄνθρωπος δικός τους καὶ παντοδύναμος στὴν αὐλὴ τῶν σουλτάνων. Αὐτὸ ἦταν γνωστὸ σὲ ὅλους. Γι' αὐτό, τίς ἡμέρες τῆς λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου, ὁ φιλοκαθολικὸς ἐπίσκοπος Παρναξίας Ἱερεμίας Βαρβαρῆγος² ἔγραψε στὴν Propaganda καὶ ὑπέδειξε νὰ φροντίσουν νὰ κλείσουν τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Λούκαρη. Ὑποστήριζε πὼς κάτι τέτοιο ἦταν εὐκολο. Ἀρκεῖ νὰ διέθεταν λίγα χρήματα γιὰ δωροδοκία καὶ νὰ χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Γάλλου πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη.³

1. Γιὰ τὸν Λούκαρη καὶ τὴν ἐποχὴ του ἄριστη ἡ ἐργασία, ποὺ δημοσιεύθηκε πρόσφατα μεταφρασμένη καὶ στὰ ἑλληνικά, τοῦ Gunnar Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ, 1620-1638*, Ἀθήνα 1992, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς. Ἐχω πάντως τὴν ἐντύπωση πὼς θὰ ἦταν ἀρτιότερη, ἂν ἡ ἔρευνα στὸ ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide γιὰ τὸν Λούκαρη δὲν ἦταν σχετικὰ περιορισμένη (βλ. στὸ ἴδιο, σ. 398).

2. Σύντομα βιογραφικὰ γι' αὐτόν, παλαιὸν ἀπόφοιτο τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του, 1576-1700*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 427-430.

3. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ στάλθηκε ἀπὸ τὴ Χίω (27.10.1827), κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ

Για την ύλοποίηση των σχεδίων του ο Λούκαρης έστειλε στην 'Αγγλία τον Νικόδημο Μεταξά, για να σπουδάσει την τυπογραφική τέχνη. 'Ο νεαρός μοναχός συνεργάστηκε εκεί και με τον άλλο προστατευόμενο του Λούκαρη, τον Μητροφάνη Κριτόπουλο, και τύπωσαν κάποια βιβλία με έντολή του πατριάρχη. 'Όταν στα μέσα του 1627 ο Μεταξάς επανήλθε στην Κωνσταντινούπολη,⁴ έφερε κάσες με τυπογραφικά στοιχεία, τυπωμένα βιβλία κι ό,τι άλλο χρειαζόταν για τó στήσιμο του τυπογραφείου.

Οί κινήσεις όμως του Μεταξά στην 'Αγγλία ήταν ήδη γνωστές στην καθολική εκκλησία. 'Εχω υπόψη μου την ειδοποίηση του Ambrogio della Polla, ένα χρόνο προτού ο Μεταξάς επανέλθει στην Κωνσταντινούπολη, ό,τι με έντολή του Λούκαρη ένας παπάς (ο Μητροφάνης Κριτόπουλος;) και ένας διάκος είχαν τυπώσει στην 'Αγγλία δύο βιβλία. Τό ένα ήταν κατά των 'Ιουδαίων.⁵

'Αλλά και κατά την επάνοδο του Μεταξά, προτού καλὰ καλὰ εκτελωνισθούν οί αποσκευές του, οί ιησουίτες τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατόρθωσαν να προμηθευθούν αντίτυπα των τυπωμένων βιβλίων, τὰ όποια ασφαλώς θά έστειλαν στο κέντρο για έξονυχιστικό έλεγχο.⁶

στην επισκοπή του από την Κωνσταντινούπολη, όπου ασφαλώς είχε άμεση αντίληψη για τó τυπογραφείο που άκριβώς τότε ήταν σε λειτουργία. 'Εγραφε ο Βαρβαρήςος : «Mi dolsi grandemente, e presto sentirete altre cose, se non provvederete di impedire la stampa venuta, cosa che è facile a farsi ordinando al Sig(nor) Imb(asciato)re di Francia con qualche spesa che in cio metta diligenza di impedire». Στῇ σπουδαία αὐτή, για τις πληροφορίες της, επιστολή (σώζεται στο άρχείο της Propaganda Fide με ταξινομικά στοιχεία SOCG 111 φ. 228-229) θά άναφερθούμε και παρακάτω.

4. 'Αγνωστη ἡ άκριβής ἡμερομηνία άφίξης. 'Επικρατέστερη άποψη 'Ιούνιος 1627 (Gunnar Hering, ό.π., σ. 196 σημ. 13).

5. 'Η επιστολή του della Polla (Venezia, 22.7.1626) στο άρχείο τῆς Propaganda, με στοιχεία SOCG 112, φ. 59-60. Τό κατά 'Ιουδαίων είναι τó *Σύντομος πραγματεία κατά 'Ιουδαίων* του Λούκαρη, που φέρει τόπο εκδόσεως την Κωνσταντινούπολη και έτος 1627 (Émile Legrand, *Bibliogr. Hellénique XVII siècle*, τ. I, σ. 234-237), τó όποιο όρθώς ύποστηρίχθηκε από την Evro Layton «Nikodemos Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World», *Harvard Library Bulletin* XV, April 1967, σ. 159) ό,τι είχε τυπωθεί στο Λονδίνο προτού έρθει στην Κωνσταντινούπολη ο Μεταξάς. Πβ. Γ. Δ. Μπώκος, Τά πρώτα έλληνικά τυπογραφεϊα στο χωρο τῆς «καθ' ἡμᾶς 'Ανατολῆς» (1627-1827). Διδακτορική διατριβή, δακτυλογραφημένη, 'Αθήνα 1986, σ. 5.

6. 'Ο Μεταξάς, προτού άρχίσει ἡ διανομή, έδωσε αντίτυπο από κάθε βιβλίο στον βάλιο (ο βάλιος στις 4.9.1627 τὰ έστειλε στη Βενετία) και του κατήγγειλε ό,τι μερικά αντίτυπα είχαν κλαπεί με ένέργειες των ιησουιτών, οί όποιοι δωροδόκησαν τον Τούρκο φρουρό του τελωνείου (Evro Layton, ό.π., σ. 148).

Ὁ Λούκαρης, χωρίς χρονοτριβή, ἔθεσε σὲ λειτουργία τὸ τυπογραφεῖο. Ἡ διάθεση τῶν ἀντιτύπων καθυστέρησε ἴσως λίγο, λόγῳ καὶ διαδικασιῶν ἐκτελωνισμοῦ.⁷ Ἀγνωστον ἀριθμὸ ἀντιτύπων ἔστειλε, μὲ πρώτη εὐκαιρία, στὴν ἰδιαίτερα πατρίδα του Κρήτη.⁸ Τὰ σχέδιά του ἦσαν μεγαλειόβολα. Λέγεται ὅτι ἤθελε νὰ τυπώσει ἢ νὰ ἀνατυπώσει ὅλα τὰ ἀντικαθολικά βιβλία τῶν παλαιότερων καὶ τῶν συγχρόνων του ὀρθοδόξων θεολόγων. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἔγραψε σὲ μερικοὺς καὶ τοὺς κάλεσε νὰ μεταβοῦν στὴν Πόλη.⁹ Λέγεται μάλιστα ὅτι ὁ Μεταξᾶς διέδιδε πῶς σκο-

7. Στις 4.9.1627, ποὺ ἔγραψε ὁ βάλιος (βλ. παραπάνω), ἡ διανομὴ δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη (Evro Layton, ὁ.π.).

8. Γιὰ τὴν τύχη αὐτῶν τῶν ἀντιτύπων θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

9. Ὁ Κανάκης Ρώσσης, παλαιὸς ἀπόφοιτος τοῦ Ἑλληνικοῦ Παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 432-434), ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὰς τῶν γεγονότων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅταν τὸν Ἰούλιου τοῦ 1628 ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη, ὑπέβαλε ἔκθεση γιὰ τὰ διατρέξαντα. Τὸ ἀπόσπασμά της, ποὺ ἔχω ὑπόψη (ἐλήφθη στὴν Propaganda στίς 15.9.1628), καὶ ποὺ ἀναφέρεται στὰ πρόσωπα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸν Λούκαρη (ταξινομικὰ στοιχεῖα SOCG 288 φ. 588-590), εἶναι γραμμένο, ὡς νομίζω, μὲ τὸ χέρι τοῦ Πανταλέοντος Λιγαρίδου, σπουδαστοῦ ἀκόμη τότε στὸ Ἑλληνικὸ παπικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 472-478). Ὁ Ρώσσης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Λούκαρης καὶ ὁ Μεταξᾶς προγραμματίζαν νὰ τυπώσουν ὅλα τὰ ἀντικαθολικά ἔργα τῶν ὀρθοδόξων καὶ ὁ πατριάρχης ἔγραψε καὶ κάλεσε γι' αὐτὸ ἐπιφανεῖς θεολόγους συγγραφεῖς: Pretende ristampare tutti i libri antichi scismatici, e però scrissero per tutto con Cyrillo che fussero portati in Constantinopoli. Γιὰ τέτοιες γραπτὲς προσκλήσεις καὶ ἡ παρακάτω μαρτυρία τοῦ Ἱερεμίου Βαρθολομαίου.

Γιὰ ἄλλα βιβλία ποὺ προορίζονταν νὰ τυπωθοῦν στὴ Κωνσταντινούπολη ἔχω ὑπόψη κάποιες ἀρχεὶκές μαρτυρίες, ποὺ τίς παραθέτω:

Ἐνα, ποὺ διαπραγματευόταν θέμα κατὰ Ἰουδαίων, ἦταν ἔργο τοῦ Παρθενίου Δοξαρά, ἐπισκόπου Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, προκατόχου στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ. Ὁ Παρθένιος εἶχε ἀγαθὲς σχέσεις μὲ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία. Ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὴν Propaganda Fide καὶ εἶχε ζητήσει καὶ βιβλίον γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, τυπωμένο στὴ Ρώμη. Σὲ μιὰ τέτοια ἐπιστολὴ του πρὸς τὴν Propaganda (Κεφαλονιά, 20.12.1627· βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο της, στὰ ἰταλικά, μὲ στοιχεῖα SOCG 111 φ. 463^r) μιλάει γιὰ τὸ βιβλίον του ποὺ ἐπρόκειτο νὰ τυπωθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ τότε καθολικὸς ἐπίσκοπος τῶν νήσων αὐτῶν Michele Verolio (Patritius Gauchat, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, vol. 4, Monasterii 1935, σ. 145) ἔγραφε συχνὰ ἐπανώντας τὸν ὀρθόδοξο ἱεράρχη τῆς περιοχῆς του, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχε φιλοξενηθεῖ. Ἐλεγε μάλιστα, ἔτσι τουλάχιστον γράφει ὁ Verolio, ὅτι πολὺ θὰ τὸ ἐπιθυμοῦσε καὶ ὁ ἴδιος ν' ἀλληλογραφεῖ μὲ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία, ἀλλ' ὅτι φοβόταν μήπως ἡ σχέση αὐτὴ γίνῃ ἀντιληπτή. Ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος γράφει ἐπίσης γιὰ τὸ ὑπὸ ἐκτύπωση ἔργο τοῦ Δοξαρά, ὁ ὁποῖος ὅμως τοῦ εἶχε ἐκφράσει τὴν ἀνησυχίαν του μήπως στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου θὰ τυπωνόταν τοῦ ἀλλοίωσαν τὸ περιεχόμενο. Τρεῖς σχετικὲς μ' αὐτὸ τὸ θέμα ἐπιστολὲς

πεύουν ν' αντιμετωπίσουν τὴ δυτικὴ ἐκκλησίαν μὲ τὰ ἴδια ὅπλα καὶ πῶς,

τοῦ Michele Verolio πρὸς τὸν προϊστάμενο τῆς Propaganda καρδινάλιο Ludovico Ludovisi, ὅλες ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, εἰς SOCG 111, φ. 464r, 467v (16.1.1628), φ. 465-466 (18.3.1628), καὶ φ. 470 (8.6.1628).

Γιὰ ἄλλα ἔργα ποὺ θὰ τύπωνε ὁ Λούκαρης ἀντὶ τῶ πληροφορίες ἀπὸ τὴν προμνημονευθεῖσα ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε (27.10.1627) ὁ φιλοκαθολικὸς Παροναξίας Ἱερεμίας Βαρβαρήγος, κατὰ τὴν ὀλιγοήμερη παραμονή του στὴ Χίο, καθὼς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπέστρεφε στὴ Νάξο. Ἐκεῖ, στὸ σπίτι τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου, εἶδε τὴν ἐπιστολὴ ποὺ ὁ Λούκαρης ἐκείνη τὴν ἑβδομάδα εἶχε ἀπευθύνει πρὸς τὸν Κορέσιο καὶ τὸν καλοῦσε στὴν Πόλιν, γιὰ νὰ τυπώσει τουλάχιστον δύο ἔργα του. (Ἄρα, τουλάχιστον τὸ 1627, οἱ σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν, τοῦ Λούκαρη καὶ τοῦ Κορεσσίου, ἦσαν καλὰς καὶ ὄχι ἐκείνες τοῦ 1635, περὶ τῶν ὁποίων βλ. Κωνστ. Ι. Ἀμάντος, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 1566-1822*, Πειραιᾶς 1946, σ. 84).

Παραθέτω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Βαρβαρήγου, αὐτολεξεί, λόγῳ τῶν πολυτίμων πληροφοριῶν ποὺ περιέχει γιὰ τὸ θέμα: «Qui in Scio si troua uno haeretico peruerso e maligno scismatico nomato Georgio Coressi che già un tempo stette maestro della Schola pub[b]lica di Pisa in Toscana, il quale già quindici anni sono che uenuto d'Italia in Scio (χρήσιμη καὶ αὐτὴ ἡ πληροφορία γιὰ τὸν Κορέσιο, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ ἔτος ἐπιστροφῆς στὴ γενέτειρά· βλ. Κωνστ. Ι. Ἀμάντος, ὁ.π., σ. 84) non fa altro esercizio, nè altro è il suo studio che apertamente scriuere et parlare, et insegnare scismi et haereses contra la Chiesa Romana arabbiato cane di modo che insin hora ha composto doi libri, l'uno Theologico nomato, et altro contra Latinos delle differenze de' Greci con Latini, et hora tratta di mandargli in Constantinopoli a stampare con la noua stampa che hanno fatto portare d' Inghilterra il Patriarca Cyrillo con altri suoi adhaerenti, il quale come uiddi una lettera questa settimana, che mi mostrò il sud(et)to haeretico Giorgio Coressi, scriue il Patriarca ad esso, che quanto prima procuri di andare in Constantinopoli a mandare in stampa le sue opere: anziche di più questo sud(et)to Coressi mi chiamò inuitandomi in casa sua l' altro hieri e mostromi un nouo trattato speciale Apologetico che fa contra il Monsig(nor) d' Iconio.»

Ὁ μνημονεύμενος στὸ τέλος τοῦ ἀποσπάσματος ἀρχιεπίσκοπος Ἰκονίου εἶναι ὁ φιλοκαθολικὸς Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυόφυλλος, παλαιὸς ἀπόφοιτος τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολέγιο*, ὁ.π., σ. 289-292) καὶ τὸ βιβλίον του, ἐναντίον τοῦ ὁποίου εἶχε συνθέσει μελέτη ὁ Γ. Κορέσιος εἶναι τὸ *Ἀντίρρησης πρὸς Νεῖλον τὸν Θεσσαλονίκης*, δημοσιευμένο τὸ ἴδιον ἐκεῖνο ἔτος στὸ Παρίσι (Em. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s. τ. 1*, σ. 216-218).

Ὁ Κορέσιος, βέβαια, δὲν μπορούσε νὰ φαντασθεῖ ὅτι ὁ ὀρθόδοξος ἱεράρχης, στὸν ὁποῖον ἐμπιστευόταν τὰ σχέδιά του, θὰ ἔσπευδε, τὴν ἐπόμενη κιόλας ἡμέρα, νὰ τὰ ἀνακοινώσει λεπτομερῶς στὸ κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδιο ὄργανο τοῦ ἀντιπάλου στρατοπέδου.

Γιὰ τὸ ἔτοιμο ἔργο τοῦ Κορεσσίου Theologico, εἶναι προφανὲς «Τὸ Θεολο-

ἐφόσον οἱ καθολικοὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ κυκλοφοροῦν βιβλία κατὰ τῆς ὀρθοδοξίας, θὰ τύπωναν κι αὐτοὶ βιβλία κατὰ τοῦ καθολικισμοῦ.¹⁰

γικὸν περὶ ἐξοχῆς τῆς ἱερᾶς Θεολογίας» (Κωνστ. Ι. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 87-88), ποὺ ὁ Κορέσσιος τὸ 1631 τὸ ἔστειλε στὸν Κύριλλο Β' τὸν ἐκ Βεροίας, καὶ ἀργότερα στὴ Βενετία, γιὰ νὰ τυπωθεῖ (Κωνστ. Ι. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 90), τὸ ὁποῖον ὅμως, τελικὰ, παρέμεινε ἀνέκδοτο (Γεώργιος Γ. Ζολώτας, *Ἱστορία τῆς Χίου...*, τ. 3, μέρος πρῶτον, Ἀθήνα 1926, σ. 415).

Ἐντύπωση ἐπίσης μοῦ προκαλεῖ τὸ γεγονὸς, καὶ σπεύδω ἐδῶ κιόλας νὰ τὸ ἐπισημάνω, ὅτι ὁ Βαρβαρῆγος δὲν γράφει τίποτε γιὰ τὴν τυπωμένη (:) στὰ «βιβλία τοῦ Λούκαρη» ἐργασία τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου «Διάλεξις μετὰ τινος τῶν Φράρων» [= Διάλογος περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος], περὶ τῆς ὁποίας βλ. Ém. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. 4, σ. 241. Γιατὶ ἀπὸ τὸν Ἰούνιο, ποὺ ἔφθασαν τὰ ἀντίτυπα στὴν Κωνσταντινούπολη, μέχρι τὸ τέλος Ὀκτωβρίου, ποὺ γράφει τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Βαρβαρῆγος, ὁ ἐπιφανὴς θεολόγος φυσικὸ εἶναι, ὡς συγγραφέας, νὰ εἶχε λάβει ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀντίτυπο ἀπὸ Κωνσταντινούπολη στὴ Χίο, συχνὰ συνδεδεμένες, τότε, μὲ συγκοινωνία. Καὶ τὸ φυσικότερο θὰ ἦταν στὸν καλεσμένο στὸ σπίτι τοῦ Βαρβαρῆγο ὁ Κορέσσιος νὰ ἔδειχνε τὸ φρεσκοτυπωμένο στὸ νέο τυπογραφεῖο ἔργο του. Νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ ἐννέα μύλις δελτίον δημοσίευμα αὐτὸ τοῦ Κορεσσίου, τὸ ἐνσωματωμένο στὸν τόμο μὲ τὰ διάφορα αὐτοτελῆ «ἀντικαθολικά» δημοσιεύματα, τυπώθηκε στὸ μετὰ ταῦτα δίμηνο χρονικὸ διάστημα ποὺ λειτούργησε τὸ τυπογραφεῖο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δὲν ἤρθε ἤδη τυπωμένο ἀπὸ τὴν Ἀγγλία; Ἐπισημαίνω τὸν προβληματισμό, ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅσα στὸ Gunnar Hering, ὁ.π., σ. 198, σχολιάζονται, ὅτι δηλαδή, παρὰ τὴν ἀριστη μελέτῃ τῆς Evro Layton γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ, ἀκόμη δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ μὲ βεβαιότητα ποιά ἀπὸ τὰ ἔντυπα αὐτὰ ἤρθαν ἑτοιμα ἀπὸ τὴν Ἀγγλίαν καὶ ποιῶν ἡ ἐκτύπωση πραγματοποιήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸ ἐξάμηνο λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ τυπογραφείου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὰ «χαρτιά» μου ἔχω δυό-τρεῖς παραπομπὰς σὲ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἰδίου αὐτοῦ Βαρβαρῆγου πρὸς τὴν Propaganda Fide, ὅπου δίδονται ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ἤρθαν τυπωμένα ἀπὸ τὴν Ἀγγλίαν. Οἱ πληροφορίες του, καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἐπισκέψεις του κατὰ τίς ἡμέρες ἐκεῖνες στὰ πατριαρχικὰ διαμερίσματα, γιὰ προβλήματα τῆς ἐπισκοπῆς του, ἦσαν συχνές, ἡ δὲ κατασκοπευτικὴ προσοχὴ του δεδομένη, θὰ μᾶς ἦσαν πολύτιμες. Δυστυχῶς δὲν διαθέτω τῇ στιγμῇ αὐτὴ φωτογραφίες ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα. Ὅταν θὰ τίς ἔχω, μπορεῖ στὸ μέλλον νὰ ἀναφερθῶ, μὲ κάποιο σημεῖωμα, ἐφόσον ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ προκύψει κάποια διαφορὰ ἀπὸ τὰ παραδεδεγμένα.

10. Αὐτὰ τὰ ἀνέφερε ὁ Κανάκης Ρώσσης στὴν ἐκθεσὴ του, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω. Κάτι ἀνάλογο εἶχε φαίνεται ἀκούσει κι ὁ Ἱερεμίας Βαρβαρῆγος, ὁ ὁποῖος, σὲ ἐπιστολὴ ποὺ ἀπηύθυνε ἀπὸ Γαλατᾶ (30.8.1627) πρὸς τὴν Propaganda (βρίσκεται στὸ SOCG 111 φ. 225-226), ὑπέδειξε νὰ παρακινήσουν τοὺς τότε ζῶντες στὴ Ρώμῃ λογίους, παλαιούς ἀποφοίτους τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, Ι. Μ. Καρυόφυλλο, Π. Ἀρκούδιο καὶ Ν. Ἀλεμάνο νὰ συνθέσουν ἔργα σὲ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, νὰ τὰ τυπώσι ἡ καθολικὴ ἐκκλησία καὶ νὰ τὰ διαδώσουν στὸ λάο, ὥστε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο respondano a' libri stampati nouamente contra Latinos et Papolatras di Gregorio Palama Arciu(escou)o di Thessalonica, di

Τὰ μετὰ ταῦτα συμβάντα εἶναι λίγο πολὺ γνωστά. Ἐμφανῶς ἡ ἐπίσημη καθολικὴ ἐκκλησία δὲν ἔκαμε ἐνέργειες γιὰ νὰ κλείσει τὸ τυπογραφεῖο αὐτό. Εἶναι παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηρίζεται πῶς ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ζημιώθηκε κιόλας, ἐπειδὴ κάποιοι μισσιονάριοι τῆς φυλακίσθηκαν μερικὲς ἡμέρες ἀπὸ τοὺς Τούρκους, μὲ ἐνέργειες τάχα τοῦ Λούκαρη.¹¹ Τὸ τυπογραφεῖο ἔκλεισε ὅχι βέβαια ἀπὸ ἐνέργειες τῶν Τούρκων.

Ξενίζει, παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἀπόφαση τοῦ Λούκαρη νὰ μὴ συνεχίσει τὴ λειτουργία τοῦ τυπογραφείου, μετὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν κατασχεθέντων ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἦρκεσε, ἄραγε, ἡ συμβουλὴ τοῦ βατῆλου ὅτι δὲν συνέφερε νὰ ξαναθέσουν σὲ λειτουργία τὸ ἐπιστραφέν τυπογραφεῖο,¹² ὥστε τόσα καὶ τόσα σχέδια νὰ ματαιωθοῦν; Ἡ μήπως ἡ νέα ἐξέλιξιν θεωρήθηκε προσφορότερη. Δηλαδή, νὰ ἱκανοποιηθεῖ καὶ ἡ φιλοδοξία τοῦ Μεταξᾶ νὰ γίνῃ ἐπίσκοπος, τὸ δὲ τυπογραφεῖο νὰ ἐνεργοποιηθεῖ σὲ ἀσφαλέςτερο χῶρο. Στὴν Κεφαλονιά ὅμως δὲν θὰ μπορούσε τὸ πατριαρχεῖο νὰ ἀσκεῖ ἄμεσον ἔλεγχον στὴ λειτουργία του. Οὔτε ὁ νέος τόπος ἦταν ἐλεύθερος γιὰ παρόμοιες δραστηριότητες. Οἱ καθολικοὶ Βενετοὶ κυρίαρχοι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μείνουν ἀσυγκίνητοι στὶς καταγγελίες γιὰ ἐκτύπωση βιβλίων ἀντικαθολικῶν.

Μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ τυπογραφείου, ἡ καθολικὴ ἐκκλησία προσπάθησε νὰ ἐμποδίσῃ τὴ διάδοση τῶν βιβλίων τοῦ Λούκαρη, Τὰ ἀντίτυπα ποὺ ἐστάλησαν στὴν Κρήτη κατέληξαν στὴν πυρά.¹³ Ἐγράψαν στὸν Luca

Gennadio Scholario, Patriarca, di Meletio Patriarca Alessandrino, di Maximo Margunio Vescouo di Zirigo e di Gabrielle di Philadelfia che con ordine di questo bon huomo del nostro Patriarcha si stamparono in Inghilterra e si stamperanno ancor qui in Constantinopoli altri noui libri haeretici giachè fece portar la stampa che iui fu. "Ἀς σημειωθεῖ ὅτι, ὡς εἴπαμε, ὅταν ἔγραψε αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ ὁ Βαρβαρῆγος, δὲν εἶχε ἀρχίσει οὔτε στὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ διανομὴ ἀντιτύπων. Αὐτὸς ὅμως ἦταν καλὰ πληροφορημένος γιὰ τοὺς τυπωμένους συγγραφεῖς εἴτε ἀπὸ συζητήσεις στοὺς χώρους τοῦ πατριαρχείου εἴτε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ βιβλία ποὺ ἀπὸ τοὺς πρώτους προμηθεύθηκαν οἱ φίλοι του ἰησοῖτες.

11. Βλ. Μάρκος Ν. Ροῦσσος-Μηλιδώνης, *Ἰησοῖτες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (1560-1915)*, Ἀθήνα 1991, σ. 44· πβ. σ. 47-48.

12. Gunnar Hering, *ὁ.π.*, σ. 210.

13. Λέγεται ὅτι ὁ Λούκαρης συνεργάσθηκε μὲ τὸν Ἀγγλο πρέσβη, γιὰ νὰ σταῖλει βιβλία στὴν Κρήτη. Ἐτοί ἔγραψε (6.11.1628) ὁ Francesco Molino, διωκτῆς τῆς νήσου, στὸν δόγγ καὶ στὴ γερουσία (R. J. Roberts, *The Greek Press at Constantinople in 1627 and its antecedents*, Λονδίνο, The Bibliographical Society, 1967, σ. 38 — Gunnar Hering, *ὁ.π.*, σ. 211 σημ. 76). Τὰ βιβλία πάντως ἐστάλησαν στὸν φίλο τοῦ Λούκαρη Ἱερεμία Τζαγκαρόλο, ἡγούμενο Ἀγίας Τριάδος τῶν Μουρ-

Cochiglia, στη Messina, που έλεγχε όσα καράβια έφθιναν εκεί από την 'Ανατολή, και τοϋ έστειλαν κατάλογο με τούς τίτλους τών βιβλίων τοϋ Λούκαρη, για να έμποδίσει την είσοδο και διάδοσή τους στους italogreci.¹⁴

τάρων (Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Ο Κύριλλος Λούκαρις και ή καθολική προπαγάνδα της Ρώμης (1622-1638)», *Κρητολογία*, τχ. 4 (Ίαν.-Ίούν. 1977), σ. 52. 'Η κατά-σχεση πρέπει να έγινε ελάχιστες ημέρες πριν από τις 26.10.1628 (πβ. SOCG 114 ρ. 359^r, 368^v, όπου ο fra Ambrosio da Napoli έσπευσε, από Candia 26.10.1628, να πληροφορήσει την Propaganda Fide πώς αυτός ήταν ο κύριος συντελεστής της ανακαλύψεως της μυστικής διανομής εκεί τών βιβλίων τοϋ Λούκαρη). Μετά διήμερο (Candia 28.10.1628· SOCG 114 ρ. 351^r, 364^v) ο Livio Gigli, καθολικός επίσκοπος Έδεσσης, βοηθός τοϋ λατίνου αρχιεπισκόπου Κρήτης (Patr. Gauchat, *Hierarchia Catholica*, δ.π., σ. 180), ειδοποίησε ότι τὰ κατασχεθέντα βρίσκονταν στα χέρια τοϋ στρατηγού Molino. Τὰ αυτά περίπου κι ο αρχιεπίσκοπος Luca Stella (Patr. Gauchat, δ.π., σ. 168), από Candia στις 17.11.1628 (SOCG 114 ρ. 289^r-291^r· στα ρ. 293^r-301^r αναλύεται τὸ περιεχόμενο τών βιβλίων). 'Ο μοναχός στον οποίο είχε αναθέσει ο ήγούμενος να τὰ διανέμει συνελήφθη (Gunnar Hering, δ.π., σ. 214). 'Ο Molino, αφού, όπως είδαμε, ειδοποίησε τὸν δόγη και τή γερουσία, έγραψε στὸν βάλιο να σταματήσει τή διανομή στην πηγή της, δηλαδή στην Κωνσταντινούπολη (R. J. Roberts, δ.π., σ. 38). Για τὸ κάψιμο τών αντιτύπων ή πληροφορία είναι μεταγενέστερη (16.7.1629) και προέρχεται από τὸν Luca Stella (SOCG 114 ρ. 323, 328^v).

14. 'Ο καθολικός ιερωμένος Luca Cochiglia υπηρετούσε από χρόνια στη Messina κι έργο του ήταν να εξετάζει στα καράβια που έφθιναν εκεί από την 'Ανατολή, μήπως έφερναν βιβλία ή άλλα που έθιγαν τὸ δόγμα τών καθολικῶν. Είχε μάάλιστα για βοηθό του τὸν έλληνομαθὴ απόφοιτο τοϋ 'Ελληνικοϋ παπικοϋ Κολλεγίου της Ρώμης 'Ιωάννη Λεονάρδο Πατέ, χιακῆς καταγωγῆς, γεννημένον στη Messina (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Τὸ 'Ελληνικὸ Κολλέγιο*, δ.π., σ. 330-331). 'Ο Cochiglia έγραψε στην Propaganda (Messina, 30.4.1629· SOCG 1 ρ. 363), προσφερόμενος να τὸς εξυπηρετήσει ἂν τὸν χρειασθῶν. 'Ο γραμματέας της Propaganda, στὸ οπισθόφυλλο της επιστολῆς αὐτῆς, σημείωσε περίληψη της απαντητικῆς επιστολῆς που θὰ τοϋ ἀπηύθυναν: Να τὸς πληροφορήσει ἂν στην περιοχή που ήλεγχε είχαν σταλεί για να διαδοθῶν στους italogreci βιβλία από την Κωνσταντινούπολη, κατάλογο τών ὁποίων θὰ σημείωναν σὲ εὐώκλειστο χαρτί, ή ὅποια άλλα που δὲν περιλαμβάνονταν στὸ σημείωμά τους, για τὸς τίτλους τών ὁποίων ὅφειλε να τὸς πληροφορήσει. 'Ο Cochiglia (Messina, 6.7.1629· SOCG 1 ρ. 365· ή επιστολή του συζητήθηκε στη συνεδρίαση τών καρδινάλιων στις 19.12.1629· βλ. ρ. 366^v): Πρὸ τετραμήνου κάποιον ιησουίτες, που έφθιναν εκεί από την Κωνσταντινούπολη, τοϋ είχαν μιλήσει για τέσσερα βιβλία που είχαν τυπωθεῖ κατὰ της ἀρχῆς τοϋ πάπα. Αὐτὸς ἄμέσως φρόντισε και πρὸ τριμήνου παρέλαβε μέσω Χίου ἀντίτυπα τὰ ὁποῖα διαβίβασε στους Inquisitori τοϋ Palermo, για να ἐνεργήσουν ὅ,τι ἔπρεπε. Ένήμερωσε μάάλιστα τὸς αὐτοὺς Inquisitori τόσο για τὰ ὅσα είχε ἀκούσει από τὸς ιησουίτες για τὰ βιβλία αὐτὰ ὅσο και γι' αὐτὰ που ἀντιλήφθηκε ο έλληνομαθὴς βοηθός του Λεονάρδος Πατέ διαβάζοντάς τα. 'Ο Cochiglia διαβεβαίωσε τὸς καρδινάλιους πὸς άλλα ἀντίτυπα δὲν είχαν έρθει εκεί οὔτε από τὰ βιβλία τοϋ καταλόγου τους οὔτε από τὸ τυπωμένο τὸ 1622 στη Βυττεμβέργη, με ἐνέργειες τοϋ Λούκαρη, έργο τοϋ Ζαχαρία Γεργανού,

Μετά τή διακοπή λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου στήν Κωνσταντινούπολη, ὁ Λούκαρης θέλησε νά ἀνταμείψει τόν Μεταξά γιά τίς καλές ὑπηρεσίες του καί τόν ἔκαμε τιτουλάριο ἐπίσκοπο Νεαπόλεως. Κατόπιν ὁμως πιέσεων τοῦ ἰδίου τοῦ Μεταξᾶ τόν προόρισε γιά ἀρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καί Ἰθάκης, ὅπου βέβαια θά ἐκλεγόταν τελικά ἀπό τόν ἐκεῖ κληρο καί θά ἐξασφάλιζε τήν ἔγκριση ἀπό τήν κοσμική ἐξουσία τῆς κυρίαρχης Βενετίας.¹⁵

Ὅταν μαθεύτηκε ἡ ἀπόφαση αὐτή τοῦ Λούκαρη, οἱ ἀντιδράσεις ὑπῆρξαν ἔντονες ἀκόμη κι ἀπό μερίδα τῶν ντόπιων ὀρθοδόξων,¹⁶ πού δὲν ἀποκλείεται νά ὑποκινήθηκαν καί ἀπό τόν Παρθένιο Δοξαρά, κάτοχο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ὁ ὁποῖος βέβαια θά ὑποχρεωνόταν νά παραιτηθεῖ.¹⁷

Χριστιανική Κατήχησις (Ém. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.* τ. 1, σ. 159-160) γιά τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἐνδιαφερόταν ἡ Propaganda (πβ. μὲ στοιχεῖα *Lettere Volgari*, v. 3, ἐτῶν 1623-1624, φ. 120^v, περίληψη ἐπιστολῆς τους πρὸς τὸν νούτσιο τῆς Napoli, πού τοῦ ζητοῦσαν νά τοὺς προμηθεύσει ἀντίτυπο ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐκδοση). Ὁ Cochiglia τοὺς ὑποσχέθηκε ὅτι θά εἰδοποιεῖσε ἔγκαιρα ἂν ἀντιλαμβάνονταν στὸ μέλλον κάποια ἀποστολὴ τῶν ἀπαγορευμένων αὐτῶν βιβλίων.

15. Τὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο μὲ τὸ ὁποῖο προτείνεται γιά Κεφαλληνίας-Ζακύνθου φέρει χρονολογία 8.7.1628, ἐνῶ πρὶν ἓνα μῆνα εἶχε ἐκλεγεῖ τιτουλάριος Νεαπόλεως (Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 280 — Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. Sa vie et l'oeuvre de Theophile Corydalée (1570-1646)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 57).

16. Ὁ φιλοκαθολικός ἱερομόναχος Ἀνθίμος Σκούρτας ἔγραψε ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο (15.4.1629) στήν Propaganda καί ζητοῦσε νά τὸν διώξουν γιὰτὶ παρὰνόμως θά ἄρπαζε τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον. Καί πρόσθετε γι' αὐτόν: «Ὁὗτος καί τὴν τυπογραφίαν ἀπὸ Ἀγγλοβρετανίας μετένεγκεν ἐς βυζάντιον καί πλείστα τῶν βιβλίων κατὰ τῆς ἁγίας ἀποστολικῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἐτυπώσατο ὁ δυσσεβής» (SOCG 181 φ. 224, 227^v).

17. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐκλογὴ ἔγινε δύο φορές. Ἡ πρώτη τὸ 1628, μὲ ταυτόχρονη παραιτήση τοῦ Δοξαρά, ὁ ὁποῖος ἀποσύρθηκε σὲ μοναστήρι. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Λούκαρης ὑποχρεώθηκε νά τὴν ἀκυρώσει, καί ἀκολούθησε ἐκλογὴ τοῦ Δοξαρά ὡς ἀρχιεπισκόπου, μὲ ὑπ' αὐτὸν ἐπίσκοπο τὸν Μεταξά. Τελικά ὁ Δοξαράς παραιτήθηκε στὶς 28.9/8.10.1629 καί ὁ κληρὸς ἐξέλεξε τὸν Μεταξά (Gunnar Herring ὁ.π., σ. 211 σημ. 78). Στὴν πρώτη ἐκλογὴ βρισκόταν στὴν Κεφαλονιά καί ὁ Michele Verolio, ὁ ὁποῖος πληροφορήθηκε γι' αὐτὴν τὴν Propaganda μὲ ἐπιστολὴ του (Zante 10.12.1628· SOCG 114 φ. 363-364). Γράφει ὅτι ἡ πλούσια οἰκογένεια τοῦ Μεταξᾶ ξόδευσε πολλὰ χρήματα γι' αὐτὴ τὴν ἐκλογή· καί παραπονεῖται πού ὁ Βενετὸς προβλεπτής ὑποστήριζε τὸν Μεταξά. Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Μεταξᾶς ἀπὸ τότε εἶχε σκοπὸ νά μείνει 4-5 χρόνια Κεφαλληνίας-Ζακύνθου καί ὕστερα θά πῆγαινε στὴ Βενετία γιά νά ἐκλεγεῖ Φιλαδελφείας. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Verolio ἀπὸ τὸ φ. 363^r: «Mi ritrouai in Cef(aloni)a nella sua elettione, dopoi

‘Ο φίλος του Michele Verolio ἔσπευσε νὰ καλέσει τὴν Propaganda Fide νὰ φροντίσουν ἀπὸ τὴ Ρώμη νὰ ματαιώσουν τὴν ἐκλογὴ ἢ νὰ μὴν ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴ Βενετία, γιὰτὶ ἂν τελικὰ πραγματοποιοῦνταν, ὁ καθολικισμὸς ἔμελλε νὰ ὑποστεί στὰ Ἑπτάνησα μεγάλη ζημιὰ. ‘Ο ἐπίσκοπος, Βενετὸς κι ὁ ἴδιος στὴν καταγωγὴ, παρόμοιες προτροπὲς ἀπηύθυνε καὶ πρὸς τὴν κυβέρνησιν τῆς πατρίδος του. Παράβαλε τὴ φράση τῆς προαναφερθείσης ἐπιστολῆς του: «Io ho auuertito chi doueue che non si permettino nouità».

Στὶς πρῶτες ἐπικοινωνίες ποὺ εἶχε ὁ Μεταξὰς μὲ τὸν καθολικὸ ὁμολόγῳ του, ὅταν ἔφθασε στὰ Ἑπτάνησα, προσπάθησε νὰ δώσει κάποιες ἐξηγήσεις γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη, γιὰ τὰ ὁποῖα κι ὁ ἴδιος εἶχε παῖξει πρωτεύοντα ρόλο. Τοῦ εἶπε πῶς δὲν τυπώθηκαν γιὰ νὰ θίξουν τὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸν ἀρχηγό της, ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξουν τὸ μεγαλεῖο τῆς ὀρθοδοξίας.¹⁸ Ἡ δικαιολογία βέβαια, ποὺ ἦταν ὁπωσδήποτε ἀφελής, δὲν ἤρκεσε γιὰ ν’ ἀλλάξουν οἱ κύκλοι τῆς Ρώμης γνώμη γι’ αὐτόν, τὸν ὁποῖο εἶχαν κατατάξει στὴν ἴδια λίστα ποὺ εἶχαν ἐγγράψει κι ἕναν ἄλλο σφοδρὸ πολέμιό τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, τὸν Θεόφιλο Κορυδαλό.¹⁹

hauer fatto far la rinontia al n(ost)ro Vescouo uecchio, che riprendendole io dopoi mi rispose che poteuo io fare con q(ues)ta mala spina? La rinontia e l' elettione fu in un' istesso tempo. non esser altri religiosi che prettendeuano, bisognò ch' ogn' un cedesse. fù solo balottato, e solo restò. furono laici da parenti che sono li primi tutti della città, ricchi, nelle mani de' quali stà il negotio dell' una pascarina. trionfi grandi, con concorso de' cittadini e popolo. hanno speso più di 600 reali grossi di Spagna che essendo portato in Sedia eminente, gettaua danari. L' Arcivescovato le coste più de 6000. e giouane di grande prettendenza uano al possibile. nella prima messa che cantò solenne, lesse molti ordini. a tutti li religiosi suoi diede da mangiare, e alloggiò doi e tre giorni a molti prima de l'elettione che passauano da 200 religiosi. scriuo questo per notificarle la spesa e grandezza di costui. mi fù detto che prettenda molto più, di uoler star qui 4 o 5 anni, e procurar d'andarsene a Venetia a S. Giorgio de' Greci e farsi la Metropolitana. io fugirò di ritrouarmi oue egli si ritroui, che son certo ch' egli prettenderà il luogo per il titolo c' ha di Arciuescouo, e lo prettenderà molto più, perché l' Ill(ustrissi)mo S(igno)r Prou(edito)re gentilhommo che s'accommoda ai commodi, e benefitii, le diede il luogo sopra di sé. mentre egli non uenghi nelle nostre chiese con occasione dell' acclamationi, io non mi ritrouaro oue egli si possi ritrouare. io ho auuertito chi doueue che non si permettino nouità. Il uecchio Vescouo s'è ritirato a seruire un Monastero di Caloiere.

18. Le grandezze della Chiesa Greca. Ἡ πληροφορία στὴν προμνημονευθεῖσα, ἀπὸ 10.12.1628, ἐπιστολὴ τοῦ Verolio.

19. Στὸ ὁπισθόφυλλο τῆς ἱδίας ἐπιστολῆς τοῦ Verolio, ποὺ τὴν συζήτησαν οἱ

Στην Κεφαλονιά ο Μεταξάς κουβάλησε και τα τυπογραφικά σύ-
νεργα που είχε φέρει από την Αγγλία, όσα τουλάχιστον του έπεστράφη-
σαν από τους Τούρκους μετά την κατάσχεσή τους. Λέγεται ότι προτού
φύγει του ζητήθηκε να τα πουλήσει στην Κωνσταντινούπολη κι ότι αυτός
άρνήθηκε.²⁰ Όπωςδήποτε ή μεταφορά τους στην πατρίδα του νέου έπι-
σκόπου δεν μπορεί να είχε άλλο σκοπό παρά μόνο σχέδιο επαναλειτουργίας
του τυπογραφείου σε περιοχή που δεν επηρεαζόταν από τους Τούρκους.
Η πληροφορία μάλιστα, που προέρχεται από σύγχρονη πηγή, πώς εκτός
από τα σύνεργα ο Μεταξάς είχε φέρει μαζί του στην Κεφαλονιά και τον
Γερμανό τυπογράφο, που είχε δουλέψει στην Κωνσταντινούπολη,²¹ ενισχύει
την άποψη για ύπαρξη τέτοιων σχεδίων.

Το πρόβλημα όμως είναι κατά πόσο το τυπογραφείο αυτό, που στή-
θηκε στην ιδιαίτερη πατρίδα του Μεταξά, κατέστη δυνατόν να τεθεί ποτέ
σε ουσιαστική λειτουργία. Υπάρχουν βέβαια διάφορες καταγγελίες της
έποχής, ιδιαίτερα της πρώτης τριετίας παραμονής του Μεταξά στην
Κεφαλονιά, πώς δηλαδή ο Μεταξάς συνέχιζε να τυπώνει και εκεί αντι-
καθολικά βιβλία. Προέρχονταν τόσο από τους ξεσηκωμένους ορθόδοξους
έχθρους του του άρχοντολογίου της Ζακύνθου²² όσο κι από τον δηκτικό
έτερόδοξο επίσκοπο της περιοχής. Ο Verolio μάλιστα είχε γράψει στην

καρδινάλιοι στην 108η συνεδρίασή τους στις 7.4.1629, σημείωσαν ότι και οι δύο,
Κορυδαλός και Μεταξάς, ήσαν φίλοι του Λούκαρη κι ότι μέσω αυτών ο Κύριλλος
είχε τυπώσει στο Λονδίνο βιβλία για να τα διαδώσει στην Ελλάδα. Επιστημαίνουν
την από τότε φιλοδοξία του Μεταξά να γίνει αργότερα Φιλαδελφείας. Τελική από-
φαση ήταν να διαβιβάσουν στο γραφείο της Ίερās Έξετάσεως σε αντίγραφο την
έπιστολή του καθολικού επισκόπου Ζακύνθου. Αντιγράφω από τα Acta την από-
φαση αυτήν: Ref(eren)te Ill(ustrissimo D(omino) Card(inali) S(ancti) Sixti
l(ite)ras Ep(iscop)i Zacynthi de Theophilo Coridali et Nicodemo Metaxa
Graecis solemnī eiusdem Metaxa promotione ad Ep(iscop)atum Cephaloniae
et Zacynthi illiusque intentione se post aliquot annos Venetias transferendi
Sac(ra) Cong(regati)o intelligens hos duos Graecos esse praecipuos Cyrilli
amicos eorundem opera eundem Cyrillum libros schismaticos Londini Angliae
impressos per Graeciam disseminare copiam literarum praefati Ep(iscop)i
Zacynthi iussit mitti ad S(anctum) Officium. (Acta, vol. 6, ann. 1628-1629,
257v-258r).

20. Η πληροφορία από έπιστολή του βαΐλου (19.8.1628). Ένδιαφερόταν να τó
άγοράσει ο Γερμανός πρέσβης (Evro Layton, ό.π., σ. 152).

21. Από έπιστολή του Verolio (22.1.1632), για την όποια βλέπε παρακάτω.
Γερμανός ή Όλλανδός (= Dutsch), ό τυπογράφος δέν έφυγε πάντως από την Κων-
σταντινούπολη για την πατρίδα του, όπως υποθέτει ο Roberts, ό.π., σ. 39.

22. Για τους έχθρους του άρχοντολογίου βλ. Κωνστ. Σάθας, ό.π., σ. 284.

Propaganda πώς ο Μεταξάς, για να παραπλανήσει τις αρχές και την καθολική εκκλησία, στα βιβλία που τύπωνε στην Κεφαλονιά έβαζε ψευδοτόπο εκδόσεως την 'Αγγλία.

Από τις σχετικές μελέτες που εγράφησαν μετά ταυτα για αυτό το θέμα, δεν λαμβάνονται υπόψη βέβαια όσες άσθηριχτα βεβαιώνουν ότι το τυπογραφείο του Μεταξά τύπωνε στην Κεφαλονιά βιβλία μέχρι το θάνατό του (1646).²³ Αποψη των περισσοτέρων είναι ότι κάποιες προσπάθειες μπορεί και να έγιναν,²⁴ όποτε οι σύγχρονες καταγγελίες να μην ήσαν έντελώς άβάσιμες και συκοφαντικές. Εφόσον όμως μέχρι σήμερα δεν βρέθηκε κάποιο έντυπο, άναμφισβήτητα προερχόμενο από το τυπογραφείο αυτό της Κεφαλονιάς, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για ούσιαιτική λειτουργία του και παραγωγή βιβλίων. Άλλωστε ήσαν τόσα τα άλλα προβλήματα που ο Μεταξάς είχε ν' αντιμετώπισει στην Κεφαλονιά την πρώτη τριετία της εκει παραμονής του, ώστε και αν ακόμη μέσα στα σχέδιά του ήταν ή λειτουργία ενός τέτοιου τυπογραφείου, είναι άμφίβολο αν είχε τις προϋποθέσεις να το πράξει.²⁵

Πέρασαν 34 όλόκληρα χρόνια μετά τη βραχύχρονη λειτουργία στην Κωνσταντινούπολη του τυπογραφείου των Λούκαρη-Μεταξά. Οι δύο

23. Πβ. Διονύσιος Π. Καλογερόπουλος, *Η τυπογραφία εν Έπτανήσφ*, Άθήνα 1946, σ. 2, όπου υποστηρίζεται πως ή έκτύπωση συνεχιζόταν μέχρι τον θάνατο του Μεταξά, που συνέβη το έτος 1664.

24. Όπως για την όλόκληρωση της έκτυπώσεως της εργασίας που τυπωνόταν την ήμέρα της βίαιης από τους Τούρκους διακοπής της λειτουργίας του τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη. Γιατί, πράγματι, ο Antonio Pisani, στην έκθεση που υπέβαλε το 1632 στη Βενετική γερουσία (για αυτή την έκθεση βλέπε παρακάτω) γράφει πως βρήκε στο τυπογραφείο του Μεταξά, εκτός από βιβλία, και κασόνια με τυπωμένα χαρτιά.

25. Φαίνεται ότι τα περι λειτουργίας του τυπογραφείου αυτού και στην Κεφαλονιά υποστηρίχθηκαν τελευταία και στη διδακτορική διατριβή, δακτυλογραφημένη, του Demetrios Grammatikos, *Leben und Werk von Nikodemus II Metaxas. Die erste griechische Druckerei in Konstantinopel und auf Kephallonia*, Mainz 1988. Δεν είχα την εύκαιρία να ιδώ αυτή τη μελέτη, για την όποια συζήτησα με τον καθηγητή Gunnar Hering, ο όποιος παραπέμπει σ' αυτήν συχνά στην προμνημονευθείσα μελέτη του για το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την ευρωπαϊκή πολιτική την εποχή του Λούκαρη. Και αυτός, και μετά την εργασία του D. Grammatikos, επιμένει (G. Hering, *ό.π.*, σ. 210 σημ. 74) ότι αν δεν βρεθεί τεκμήριο για αυτήν την τυπογραφία, δηλαδή κάποιο βιβλίο, δεν είναι δυνατόν να υποστηρίξουμε ότι το τυπογραφείο αυτό τέθηκε σε ούσιαιτική λειτουργία στην Κεφαλονιά. Παρόμοια θέση άναμονής και σε παλαιότερα δημοσιεύματα. Βλ. R. J. Roberts, *ό.π.*, σ. 39-40, Αικατερίνη Κουμαριανού, Λουκία Δρούλια, Evro-Layton, *Το ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*, Άθήνα, Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986, σ. 291.

πρωταγωνιστές είχαν ήδη πεθάνει. 'Ακριβώς τότε διαβιβάστηκε στην Propaganda μια επιστολή, στην οποία γράφεται ότι βρέθηκε μια άρκετά σημαντική ποσότητα αντιτύπων από τα αντικαθολικά βιβλία που είχαν τυπωθεί στην Κωνσταντινούπολη (sic) τον καιρό του Λούκαρη.²⁶ 'Ο επιστέλλων, ο οποίος υποστήριζε πώς ήταν τέκνο πιστό της καθολικής εκκλησίας, αν και, προφανώς, ορθόδοξος το δόγμα, γράφει ότι ενδιαφέρθηκε για τα βιβλία αυτά, επειδή δεν άνεχόταν να κυκλοφορούν έντυπα που ύβριζαν την καθολική εκκλησία και τον πάπα και ν' αναγινώσκονται από τους έχθρους του καθολικισμού. Γι' αυτό έπεισε τους πωλητές, οι οποίοι είχαν βρει κιόλας πελάτη (μουστερή), να μην τα διαθέσουν άλλοι. Τους υποσχέθηκε πώς εντός τακτής προθεσμίας λίγων μηνών θα έβρισκε αυτός το απαιτούμενο ποσό των 600 ρεαλίων σε μετρητά, για να τα αγοράσει όλα. Σκοπό είχε τότε, γράφει στον αποδέκτη της επιστολής του, να πάρει αυτά τα βιβλία να τα κάψει, «δηλαδή να τα γαλομε από τη μεση».

'Ο γραφέας της επιστολής ήταν ιερομόναχος και ονομαζόταν Γρηγόριος Κιγάλας. Δεν κατάφερα να βρω για αυτόν άλλες πληροφορίες από αρχαική ή έντυπη πηγή. 'Από την επιστολή του φαίνεται πώς ήταν ολιγογράμματος και ορθόδοξος φιλοκαθολικός. Προφανώς ήταν γόνος της κυπριακής οικογενείας, της οποίας μέλη τον ίδιο αιώνα είχαν σημαντική εκκλησιαστική και άλλη δραστηριότητα.

Πρώτος παραλήπτης της επιστολής ήταν ο Συμεών Λάσκαρης, ο φερόμενος ως ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος Δυρραχίου, ο οποίος τον καιρό εκείνο βρισκόταν στη Χιμάρα επικεφαλής ιεραποστολής, με άλλα τρία πρόσωπα, που προ εξαμηνίου είχαν σταλεί εκεί από την καθολική εκκλησία, για να προσπαθήσουν να προσηλυτίσουν στον καθολικισμό τους ορθόδοξους κατοίκους της περιοχής.²⁷

26. Διάχυτη και τότε η εντύπωση ότι τα βιβλία του Λούκαρη είχαν τυπωθεί στην Κωνσταντινούπολη. Βέβαια οι καλώς πληροφορημένοι καρδινάλιοι, όπως είπαμε προηγουμένως, έγραψαν για τα βιβλία αυτά *Londini Angliae impressos*.

27. 'Ο Συμεών Λάσκαρης, τυχοδιωκτική προσωπικότητα που είχε καταφύγει με την οικογένειά του στη Δύση, ήταν κρητικής καταγωγής. Το πραγματικό οικογενειακό του όνομα ήταν Παπαδόπουλος και το άλλαξε για λόγους έντυπωσης. Λέγεται ότι είχε προσηλυτίσει στον καθολικισμό τον 'Αθανάσιο Β' Μουζάκη, αρχιεπίσκοπο 'Αχρίδος, ο οποίος τον χειροτόνησε αρχιεπίσκοπο Δυρραχίου. 'Επέστρεψε στη Ρώμη ακολουθούμενος από κάποιους Χιμαριώτες, οι οποίοι έπεισαν τους επιτελείς της Propaganda να επαναλάβουν την ιεραποστολή στην περιοχή τους, που είχε διακοπεί από τον καιρό του Νεόφυτου Ροδινού. Πράγματι ο Λάσκαρης όρισθηκε επικεφαλής της νέας αποστολής στην οποία συμμετείχαν οι απόφοιτοι του 'Ελληνικού παπικού Κολλεγίου της Ρώμης 'Ανδρέας Στανίλας, 'Ονούφριος Κωνσταντίνης και

Κι ἐνῶ ἡ ἐπιστολὴ φέρει ἀκριβὴ χρονολογία, δὲν ἀναφέρει τόπο ἀποστολῆς. Ἡ παρὰλειψὴ εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν περίπτωσιν. Ἀπὸ τῆς φράσεως τοῦ Κιγάλα «εἰδὼ ἵνε κάποια βιβλία» θὰ γνωρίζαμε ποῦ ἀκριβῶς βρισκόνταν τότε τὰ ἀντίτυπα τοῦ Λούκαρη.

Τὰ συμφραζόμενα μόνο ἀλλὰ καὶ κάποιες ἄλλες σκέψεις μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ βρισκόνταν στὴν Κέρκυρα, ἀπὸ ὅπου ὁ Κιγάλας ἀπηύθυνε τὴν ἐπιστολὴ του. Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ὁ Λάσκαρης εἶχε περάσει δύο τουλάχιστον φορές τὰ περασμένα χρόνια κι ἄλλη μία φορὰ πρὸ ὀλίγων μηνῶν, κατευθυνόμενος μὲ τοὺς συντρόφους του πρὸς τὴ Χιμάρα. Κατὰ τὶς διελεύσεις αὐτὲς θὰ γνωρίστηκαν οἱ τῆς ἀποστολῆς μὲ τὸν Κιγάλα, ἐφόσον μάλιστα ὅλοι τους εἶχαν κοινὸ γινώρισμα τὴν κάλπικη ὁρθόδοξη ιδιότητα καὶ τὴν ἀφοσίωσή τους στὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸν πάπα.

Ἄν ὁ Κιγάλας βρισκόταν σ' ἄλλη ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸν παραλήπτη περιοχὴ, στὴν Κωνσταντινούπολη ἢς ποῦμε, νομίζω ὅτι θὰ διάλεγε ἄλλον παράγοντα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας γιὰ ν' ἀπευθυνθεῖ, παράγοντα εὐρισκόμενον πλησιέστερα, ἐπειδὴ ἡ προθεσμία ποὺ εἶχε νὰ παραδώσει τὰ χρήματα ἦταν περιορισμένη. Ἡ ἄφιξη, τότε, τῶν ἐπιστολῶν στὸν προορισμὸ τους ἐβράδυνε πολὺ. Κάποιες φορές χρειάζονταν καὶ μῆνες. Πόσο μᾶλλον στὴν ἐπαρχία Χιμάρας, τόπο ἀπομονωμένο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Μόνο μὲ τὴν κοντινὴ Κέρκυρα ὑπῆρχε μὲ βάρκες συχνὴ ἐπικοινωνία ἐκατέρωθεν.

Ἄλλη ἐνδειξὴ γιὰ τὸν τόπο ἀποστολῆς ἡ πληροφορία τοῦ Κιγάλα στὴν ἐπιστολὴ ὅτι γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη εἶχε μιλήσει καὶ στὸν ἐκεῖ μονασινιόρ. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸν καθολικὸ ἐπίσκοπο Κερκύρας, ποὺ ἦταν τότε ὁ Carlo Labia.²⁸ Παρακαλοῦσε μάλιστα τὸν Λάσκαρη νὰ γράψει κι αὐτὸς στὸν Labia, γιὰ νὰ ἐνδιαφερθεῖ νὰ βρεθοῦν τὰ χρήματα

²⁸ Ἀθανάσιος Κωνσταντῆς ἢ Καλημέρας, ὡς βοηθός. Ἐφθασαν στὴν περιοχὴ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1661, ἀφοῦ πρῶτα στάθμευσαν μερικὲς ἡμέρες στὴν Κέρκυρα. Ἡ μετὰ ταῦτα ἀνάγκη συμπεριφορὰ τοῦ Λάσκαρη τὸν ἔφερε σὲ σύγκρουση μὲ τὰ ἴδια τὰ μέλη τῆς ἱεραποστολῆς. Τελικὰ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἐξετέθη ἀπὸ τὶς ἀπρέπειες τοῦ φιλόδοξου Λάσκαρη καὶ ἡ Propaganda διέκοψε τὶς σχέσεις μαζί του. Γιὰ τὸν Λάσκαρη καὶ τὴν ἱεραποστολὴ του στὴ Χιμάρα βλ. Nilo Borgia, *I monaci Basiliani d'Italia in Albania. Appunti di Storia Missionaria - Secoli XVI-XVIII*, Ρώμη 1935, σ. 57-79, καὶ Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, «Ἱεραποστολὴ τῆς Χιμάρας. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Βορείου Ἡπείρου (17ος-18ος αἰ.)», ἀνὰτ. *Βόρειος Ἡπειρος-Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός*. Πρακτικὰ Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Κόνιτσα 22-24 Αὐγ. 1987), Ἀθῆνα 1988, σ. 452-457.

28. Partitius Gauchat, *Hierarchia Catholica*, ὁ.π., σ. 164.

ν' αγορασθούν τὰ βιβλία. "Αν οἱ δύο περιοχές ἀπειχαν πολύ, γιὰ τὴ διπλὴ αὐτὴ ἀλληλογραφία θὰ χρειάζεταν χρόνος πολὺς καὶ δὲν θὰ πρότεινε ὁ Κιγάλας κάτι τέτοιο, ἐπειδὴ πιεζόταν ἀπὸ τὴν προθεσμία.

Ἀπορία ἐπίσης προκαλεῖ ἡ εὕρεση τόσων πολλῶν ἀντιτύπων ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη 34 ὁλόκληρα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἐκείνη διανομὴ τους στὴν Κωνσταντινούπολη. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὅταν στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου 1627 ἐκτελωνίσθηκαν τὰ πράγματα ποὺ ὁ Μεταξᾶς εἶχε φέρει ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ὁ Λούκαρης ἄρχισε μετὰ λίγο καιρὸ τὴ διάθεση τῶν τυπωμένων ἤδη βιβλίων. Λέγεται ὅτι τὶς δέκα πρῶτες ἡμέρες στὴν Κωνσταντινούπολη μόνο ἀπὸ τὸ «Κατὰ Ἰουδαίων» διετέθησαν περισσότερα ἀπὸ 3.000 ἀντίτυπα.²⁹ Ἀντίτυπα ἐστάλησαν καὶ στὴν Κρήτη, γιὰ τὴν κατάληξιν τῶν ὁπείων ἤδη ἔγινε λόγος,³⁰ ἀλλ' ἀσφαλῶς καὶ σὲ ἄλλα μέρη, ποὺ ἀπευθεῖας ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὴν πρωτεύουσα, ὅπως τὴ Χίο, τὴ Σμύρνη κτλ. Μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ τυπογραφείου, ἀναχωρώντας γιὰ τὴν Κεφαλονιά, ὁ Μεταξᾶς πρέπει νὰ πῆρε ἀρκετὰ ἀντίτυπα μαζί του.³¹ Πιθανολογῶ πὼς θὰ ἦταν αὐτὰ ποὺ θὰ βρίσκονταν στοιβαγμένα πλάι ἢ μέσα στὸ στημένο τυπογραφεῖο τῆς Κεφαλονιάς, τὰ ὁποῖα ὀρθῶς οἱ ἄνθρωποι τοῦ Μεταξᾶ ἔλεγαν στοὺς κατασκόπους πληροφοριοδότες τοῦ καθολικοῦ ἐπισκόπου πὼς ἦσαν τυπωμένα στὴν Ἀγγλία, καὶ αὐτὸς, γιὰ νὰ μεγεθύνει τὸν κίνδυνο ποὺ διέτρεχε ὁ καθολικισμὸς ἀπὸ τὸν προστατευόμενον τοῦ Λούκαρη, διαβίβαζε στὴ Ρώμη τὴν πληροφορία ἀλλοιωμένη, ὅπως τὸν ἐξυπηρετοῦσε, πὼς δηλαδὴ ὁ Μεταξᾶς, γιὰ νὰ τοὺς ἐξαπατᾷ, στὰ βιβλία τὰ ἀντικαθολικά ποὺ τύπωνε στὴν Κεφαλονιά ἔβαζε γιὰ τόπο ἐκτυπώσεως τὴν Ἀγγλία.

Ἀπὸ τὶς καταγγελίες καὶ τὸ σάλο ποὺ εἶχε προκληθεῖ ἐναντίον τοῦ Μεταξᾶ δόθηκε ἐντολὴ στὸν Antonio Pisani νὰ μεταβεῖ ἐπιτόπου γιὰ νὰ

29. Georg Hofmann S. J., *Griechische Patriarchen und Römische Päpste... II^a Patriarch Kyrillos Lukaris* (Orientalia Christiana, τ. XV-1, Μάιος 1929), σ. 67-68 —Πβ. Ζαχ. Τσιρπανλής, *Ὁ Κύριλλος Λούκαρις*, ὁ.π., σ. 54.

30. Ἐν τούτοις κάποια ἀντίτυπα εἶχαν ἤδη διανεμηθεῖ, ὅταν ἔγινε ἡ κατάσχεση τῶν ὑπολοίπων. Ὁ διοικητὴς Χανίων ζήτησε ἀπὸ τὸν ἡγούμενον Ἀγ. Τριάδος Ἱερεμία Τζαγκαρόλο νὰ τοῦ ἀποκαλύψει τὰ πρόσωπα ποὺ ἤδη εἶχαν προμηθευθεῖ ἀντίτυπα (R. J. Roberts, ὁ.π., σ. 39).

31. Ἀκριβῶς πόσα δὲν γνωρίζουμε. Ἀόριστα μιλοῦν γιὰ ἀρκετὰ ἀντίτυπα καὶ ἄλλοι μελετητὲς (Ζαχ. Τσιρπανλής, *Ὁ Κύριλλος Λούκαρις*, ὁ.π., σ. 53, Γ. Δ. Μπῶκος, ὁ.π., σ. 10). Ἄν μάλιστα, ὡς εἶδαμε, ὁ ἀπὸ τὴν Κρήτη διοικητὴς ἔγραψε στὸν βάλιο νὰ ἐμποδίσαι τὴ διάθεση ἀντιτύπων ἀπὸ τὴν πηγὴ τους, δηλαδὴ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων ποὺ πῆρε ὁ Μεταξᾶς μπορεῖ καὶ νὰ περιελάμβανε, ἂν ἔχι ὅλα, τουλάχιστον τὰ περισσότερα ἀδιάθετα, γιὰ νὰ τὰ μεταφέρει σὲ περιοχὴ ὅπου ἡ διάθεση δὲν ἦταν ἀπαγορευμένη.

ἐξακριβώσει τί τέλος πάντων συνέβαινε. Ἄν κατανοῶ καλά τὰ κάπως γριφώδη λόγια μιᾶς ἐπιστολῆς πού στίς 22.1.1632 ὁ Verolio ἀπηλύθυνε πρὸς τὴν Propaganda (τὸ σχετικό της ἀπόσπασμα τὸ ὑποσημειώνω), ὁ Ant. Pisani εἶχε εἰδοποιήσει τὸν Μεταξᾶ νὰ μὴ φύγει ἀπὸ τὸ νησί. Αὐτός, μὴ λογαριάζοντας τὴν ἰσχὺ πού εἶχε ὁ Βενετὸς ἀξιωματοῦχος, ἔφυγε κρυφὰ γιὰ τὴ Βενετία, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσει ὀριστικά τὴ θέση του, ἀντικρούοντας τὶς ἐκτοξευθεῖσες καταγγελίες. Φυσικὸ ἦταν φεύγοντας νὰ εἶχε κρύψει καὶ τὰ σύνεργα τοῦ τυπογραφείου καὶ τὰ ἀντίτυπα τῶν βιβλίων, ἀφοῦ αὐτὰ ἀκριβῶς ἦταν καὶ ἡ αἰτία τῶν περισσοτέρων καταγγελιῶν. Ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος σπεύδει, στὴν ἐπιστολὴ του, νὰ ἐκφράσει τὴ χαρὰ του, γιατί ἤλπιζε ὅτι φθάνοντας στὴ Βενετία ὁ Μεταξᾶς ἐπρόκειτο νὰ φυλακισθεῖ κι ὁ καθολικισμὸς ἔτσι θ' ἀπαλλασσόταν ἀπὸ τὸν τόσο ἐπικίνδυνο πολέμιό του. Ὅταν ἔφθασε στὴν Κεφαλονιά ὁ Pisani, γράφει ὁ Verolio πὺς εἶχαν συμβεῖ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μεταξᾶ, φοβερὰ πράγματα. Καὶ ἦταν φυσικὸ κάτι τέτοιο. Οἱ συκοφαντίες τῶν φατριῶν θὰ πλήθυναν ὅταν ἔλειψε ἡ θρησκευτικὴ κεφαλὴ. Κι ὅτι βρῆκε ὁ Pisani, κατὰ τὰ γραφόμενα πάντα τοῦ Verolio, πολλοὺς κηφῆνες (ἂν ἀποδίδω σωστὰ τὴν φράση τοῦ Verolio: ha ritrouato un'infinità di poltroneria), ἀνθρώπους προφανῶς τοῦ Μεταξᾶ, ἐναντίον τῶν ὁποίων θὰ ἐστράφη τὸ μένος τῶν ἀντιπάλων.³² Ἐκεῖ ὁ Pisani βρῆκε καὶ τὰ σύ-

32. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Michele Verolio εἰς SOCG 149 φ. 236^r-237^r. Τὸ ἀπόσπασμα, πού δημοσιεύουμε, στὸ φ. 236^r: «Andaro credendo che la Chiesa di Dio Cath(olica) et Ap(osto)lica Romana perderà un capitaliss(im)o nemico almeno resterà così ben mortificato che le passeranno li pensieri di dar alla stampa errori, et haeresie, il Metaxa con le tante sue pretendenze c'haueua con questa corte, con le tante sue essecutioni che facera contro li Papi s'ha irritato così bene l'Ill(ustrissi)mo Sig(nor) Ant(oni)o Pisani Gen(era)le di q(ues)te Isole che non potendo tollerare la superba natura e petulanza fu necessitato per le tante lamentationi fatte da diuersi mettergli la mano auanti. Ond'egli come che q(ues)to senatore non fosse di quella stima alla quale lo portano li suoi meriti nella sua Rep(ubblic)a, benchè da Sua Ecc(ellen)za le fosse prohibito quasi fuggituo se n'è andò a Venetia, da che presa l'occasione molti de'suoi religiosi di rifarsi, le furono date molte querele che confertosi Sua Ecc(elen)za in Cef(aloni)a processandolo ha ritrouato un infinità di poltroneria. Ha ritrouata la stampa, e che in casa sua si stampaua et haueua stampatore un tedesco. Sono stati ritrouati libri reconditi, come li caratteri, che andando a Venetia, bisogno nascondesse il tutto. Ha in proua sotto nome che li libri fosser stampati in Inghilterra. S'intendono cose grandi di q(ues)to Papassero et de' fr(at)elli. non credo prettendera la precedenza meco. si crede (et l'ho daro sicura parte) che sara carcerato. ha molti che lo fauoriranno perche li moscatelli sono buoni:

νεργα τοῦ τυπογραφείου καὶ τὰ τυπωμένα βιβλία καὶ τὰ τυπωμένα φύλλα καὶ τὸ σακὶ μὲ τὰ χειρόγραφα. Ἀπὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐκθεσης, τὴν ὁποία ὁ Pisani μετὰ τὸν ἔλεγχο ὑπέβαλε στὶς ἀρχὲς τῆς Βενετίας, ποὺ εἶναι δημοσιευμένο, μαθαίνουμε πὼς τὰ ἀνακαλυφθέντα καὶ κατασχθέντα βιβλία ἦσαν τοποθετημένα μέσα σὲ δύο μεγάλα κασόνια, ποὺ ζύγιζαν 400 λίμπρες τὸ καθένα, καὶ πὼς ὁ Pisani, ποὺ ἔκανε κατάσχεση ὅλων αὐτῶν, τὰ μετέφερε ἄλλοῦ.³³ Παράβαλε τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸ βάρος τῶν πωλουμένων βιβλίων ὁ Κιγάλας: «κ(αὶ) ἔνε χηληα τοσα λήπρα». Τὸ κατὰ προσέγγιση, προφανῶς, ζύγισμα τῶν βιβλίων καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀναφέρεται σὲ ποσότητες ἰσοβαρεῖς. Νὰ ἦταν λοιπὸν τὰ βιβλία ποὺ ἤθελε νὰ ἀγοράσει ὁ Κιγάλας ἐκεῖνα ποὺ πρὸ τριακονταετίας περὶπου τὰ εἶχε κατασχέσει στὴν Κεφαλονιά ὁ Pisani καὶ τὰ εἶχε μεταφέρει ἄλλοῦ; Εἶναι πολὺ πιθανόν. Γιατὶ κι ἂν ἀκόμα, ὅπως παραδίδεται, τὰ βιβλία ποὺ «τύπωνε» στὴν Κεφαλονιά ὁ Μεταξᾶς ἐστάλησαν σὲ εἰδικούς σοφοὺς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Padova, γιὰ νὰ μεταφρασθοῦν στὰ λατινικὰ καὶ νὰ ἐρευνηθεῖ μήπως τὰ κείμενά τους ἦσαν ἀνατρεπτικὰ καὶ κολάσιμα,³⁴ πάλι ἓνα δυὸ ἀντίτυπα ἀπὸ τὸ καθένα θὰ εἶχαν σταλεῖ, ὅχι ὅλα. Μετὰ τόσα χρόνια, οἱ ἀρμόδιοι γιὰ τὴ φύλαξή τους ἔκριναν ὅτι θὰ ἦταν ὠφελιμότερη ἢ ἐκποίησή τους παρὰ ἡ ἄνευ λόγου πλέον ἀποθήκευσή τους.

Ὅταν ὁ Λάσκαρης ἔλαβε τὴν ἐπιστολή, συνέπεσε νὰ εἶναι μέρες πολὺ δύσκολες γιὰ τὴν ἱεραποστολή τους καὶ τὴν ἴδια τους τὴ ζωὴ. Γιατὶ, τέσσερις ἡμέρες ἀφότου ἐγγράφη, συνέβη ἰσχυρὸς σεισμὸς στὴν περιοχὴ τους, ποὺ προκάλεσε μεγάλες καταστροφές καὶ εἶχε θύματα δέκα Χιμαριῶτες.³⁵ Δὲν γνωρίζω ἂν, κατὰ τὴν ὑπόδειξη, ἔγραψε σχετικὰ στὸν Labia. Ἀμφι-

n'ho uoluto dar conto all'Eminenza sua R(euerendissi)ma acciò q(ues)ta Santa Sede l'abbia per raccomandato.»

33. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ «ἀβογαδόρου» Κονταρίνη: «Aver ritrovato nel vescovato le stampe in due cassette de Lr 400 di peso incirca l'una, una cassa et un casson di fogli stampati, et un sacco di scritture; le quali tutte furono allora riposte in un camerino et bollata la porta; et queste stampe far fossero dal medesimo illustrissimo Pisani fatte levar dal vescovato» (Κωνστ. Σάθας, *δ.π.*, σ. 284 σημ. 1). Τὰ ἔντυπα χαρτιὰ σὲ «una cassa et un casson» εἶπαμε ὅτι μᾶλλον ἦσαν «τυπογραφικὰ» ἀπὸ τὸ ἔργο ποὺ τυπωνόταν τὴν ἡμέρα τῆς βίαιης παύσεως λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου στὴν Κωνσταντινούπολη. Γιὰ δὲ τὰ χειρόγραφα ποὺ βρέθηκαν στὸ σάκιο, μπορεῖ νὰ ἀνήκαν στὰ ἔργα ποὺ εἶχαν ἤδη ἐκτυπωθεῖ ἢ σὲ ἄλλα ποὺ περίμεναν, τότε, σειρὰ γιὰ ἐκτύπωση.

34. Gunnar Hering, *δ.π.*, σ. 210, σημ. 74.

35. Nilo Borgia, *δ.π.*, σ. 70 καὶ 76, Θωμᾶς Παπαδόπουλος, «Ἱεραποστολὴ τῆς Χιμάρας», *δ.π.*, σ. 454.

βάλλω όμως, επειδή το απαιτούμενο ποσό των 600 ρεαλίων ήταν άρκετά σημαντικό για την εποχή. Πού να τὰ έβρισκε ο μισθοδοτούμενος καθολικός επίσκοπος, όταν από ό,τι γνωρίζω οί ετήσιες αποδοχές του ήταν κάτι λιγότερο από 200 ρεάλια;³⁶ Αλλά ο Λάσκαρης, που ήθελε άλλωστε να κάνει επίδειξη δραστηρίου φιλοκαθολικού στους έντολοδόχους του, διαβίβασε την επιστολή στην Propaganda, προφανώς εσώκλειστη σε κάποιο συνοδευτικό γράμμα δικό του, το οποίο δυστυχώς δεν είχα την τύχη να το βρω στο ίδιο αρχείο. Πρώτη ενέργεια των υπαλλήλων της Propaganda να δώσουν την ελληνική επιστολή να μεταφρασθεί στα Ιταλικά. Την ανέθεσαν στον ελληνομαθή Δαλματό Ιωάννη Pastrizio,³⁷ βοηθό τότε του Λέοντος Αλλατίου, υπευθύνου για τις εκδόσεις του τυπογραφείου της Propaganda Fide, και όχι στον ίδιο τον Αλλάτιο, που ήταν πια γέροντας και είχε, άλλωστε, πολλά και ύψηλά καθήκοντα ανάλαβει το ίδιο εκείνο έτος, που τοποθετήθηκε πρώτος βιβλιοθηκάριος της Βατικανής Βιβλιοθήκης. Η μετάφραση του Pastrizio περιέχει άρκετά λάθη, και ούσιώδη, αλλά περί αυτών στα σχόλια της επιστολής. Ο γραμματέας της Propaganda σημείωσε στο όπισθόφυλλο περίληψη του περιεχομένου της επιστολής κι έτσι, ευτυχώς, μαθαίνουμε, έμμεσα βέβαια, αλλά ασφαλώς, το όνομα του πρώτου παραλήπτη της επιστολής του Κιγάλα. Γιατί αυτό του Κιγάλα, που εσώκλειστο σ' επιστολή δική του διαβίβασε ο Λάσκαρης στη Ρώμη, δεν θα περιείχε βέβαια τον με το όνομα του παραλήπτη «φάκελο» του Κιγάλα, άλλ' απλώς το φύλλο με το κείμενο της επιστολής, ή οποία αρχίζει με μόνη την προφώνησή του προς άνωνωμο παραλήπτη ο οποίος ήταν επίσκοπος.

Δεν γνωρίζω ποιά ήταν ή απόφαση των καρδινάλιων που συζήτησαν τὰ όσα γράφονταν σ' αυτή την επιστολή. Έχοντας όμως υπόψη μου κάτι που συχνά συνέβαινε, ότι δηλαδή για μερικά θέματα δεν ήταν δυνατόν να ληφθούν αποφάσεις, επειδή ή συζήτηση γι' αυτά τελικά γινόταν μετά την έκπνοή των προθεσμιών, υποψιάζομαι πώς και έδω κάτι ανάλογο συνέβη. Η δαιδαλώδης πιθανή πορεία αυτής της επιστολής πρέπει να ήταν Κέρκυρα-Χιμάρα-Κέρκυρα-Messina ή Palermo-Napoli-Roma. Αλλά και

36. Από έγγραφο της ίδιας περίπου εποχής μαθαίνουμε πώς τὰ ποσά που εστέλλονταν τότε από τη Ρώμη στην Ανατολή έφθαναν στον παραλήπτη τουλάχιστον κατά 10% μειωμένα, λόγω κατακρατήσεως προμηθείας των χρηματιστών που αναλάμβαναν τη διαβίβασή τους. Βλ. Θωμάς Παπαδόπουλος, «Δομινίκου Μαυρικίου της Συντροφίας του Ιησού Έκθεση περί των Ιησουϊτών της Χίου», περ. *Σύγχρονα Βήματα*, έτος KB' (1991), σ. 80.

37. Αυτός είχε φοιτήσει και στο Έλληνικό παπικό Κολλέγιο της Ρώμης, για να μάθει ελληνικά. Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλής, *Το Έλληνικό Κολλέγιο*, β.π., σ. 589-591.

από τη στιγμή που έφθασε στον τελικό τόπο προορισμού άπαιτήθηκε άγνωστης διάρκειας χρόνος για μετάφραση και προτεραιότητα, αφού χιλιάδες παρόμοια έγγραφα στέλλονταν προς συζήτηση στην Propaganda από όλα τα μέρη του κόσμου. Το πιθανότερο φαίνεται ότι άπλως θα άρχειοθετήθηκε, αφού οι προθεσμίες του Κιγάλα θα είχαν έκπνεύσει πρό πολλού. Και φυσικά άγνωστη μετά ταύτα ή τύχη των πολλών αντιτύπων από τα βιβλία του Λούκαρη.

Την ίδια περίπου εποχή, ή άλλη πλευρά, οι όρθόδοξοι, προέβαιναν σε ανάλογες ενέργειες, δηλαδή άγόραζαν σε ποσότητες αντίτυπα βιβλίων των καθολικών και τα έκαιγαν.³⁸ Πρόκειται για βιβλία τα όποια, έστω και αν έμφανίζονταν με χαρακτήρα τάχα άπολογητικό³⁹ ή έπιχειρούσαν να έρμηνεύσουν τις δογματικές άπόψεις της δυτικής εκκλησίας, καθώς ανέλυαν τις θεολογικές και λειτουργικές διαφορές των δύο δογματικά άντιμαχόμενων εκκλησιών,⁴⁰ κυκλοφορούμενα σε περιοχές όρθοδόξων, συνταγμένα ή μεταφρασμένα σε δημόδη έλληνική γλώσσα, άναμφισβήτητα είχαν σκοπό να προσηλυτίσουν στον καθολικισμό τους όρθοδόξους. Οι συγγραφείς τους, βέβαια, στα προλογικά σημείωναν ότι τα προόριζαν για τους όμοδόξους της Ανατολής, αλλά δέν παρέλειπαν να ύποστηρίζουν πως θα ώφελούνταν ψυχικά και οι όρθόδοξοι, αν τα μελετούσαν χωρίς πάθος.⁴¹ Αν μάλιστα ληφθεί ύπόψη ότι τέτοια βιβλία διδάσκονταν και σε μαθητές οι όποιοι φοιτούσαν στα νησιά του Αιγαίου σε σχολεία που είχαν ιδρύσει και διήθουναν μισσιονάριοι καθολικοί ή φιλοκαθολικοί και κείμενα έντελώς ξένα προς τη δογματική παράδοση των όρθοδόξων, για να μήν πεϊ κανείς εύθέως

38. Μαρτυρία, άσχετη με τα παρακάτω βιβλία (Τάργα της Πίστεως) και «Συνήγορος του Καθαρτηρίου», ύπάρχει και στα SOCG 279 φ. 209, 210^v έπιστολή (Κωνσταντινούπολη 22.2.1662) ότι ο Ιερέας Συρίγος έκαψε εκεί βιβλία των Ιησουιτών.

39. Πβ. Μάρκος Ρούσσοσ - Μηλιδώνης, ό.π., σ. 138. 'Ο συγγραφέας της «Τάργας» στον πρόλόγό του προς τον άναγνώστη: «θέλεις γνωρίσει φανερώτερα ταίς συκοφαντίαις των άντιδίκων της Ρωμαϊκής πίστεως» (Γ. Γ. 'Αλυσανδράτος, «Παναγής Ιερεύς Φραγκάτος, βιβλιογράφος και νοτάριος Κεφαλληνίας (18ος αϊ.). (Και άναφορά στην "Τάργα της Πίστεως της Ρωμαϊκής Εκκλησίας")», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 5 (1986), 61).

40. Μάρκος Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 138.

41. Παράβαλε όσα στο έλληνικό προλογικό «imprimatur» (μαρτυρία των διδασκάλων) του «Συνηγόρου των ψυχών» λέει (Παρίσι, 27.3.1657) ο πολύς 'Αθανάσιος ο Ρήτωρ, ο όποιος διαπιστώνει ότι από το βιβλίο θ' άποκόμιζαν ώφέλεια και οι λατίνοι της Ανατολής και οι Ρωμαίοι (= όρθόδοξοι), «έν θελήσει να το διαβάσουν με προσοχήν και άγάπην θεού, χωρίς πάθος» (Ém. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. II, σ. 97).

ἐχθρικά, χρησίμευαν γὰρ ἀγνωσματάρια ἢ ἡθικοδιδασκατικά ἐγχειρίδια, γίνεται κατανόητὴ ἡ βίαιη ἀντίδραση τῆς ἐπίσημης ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.⁴²

Δύο ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ τὴν ἐποχὴ τῆς κυκλοφορίας τους προκάλεσαν σάλο, λόγω τοῦ ἔντονα προπαγανδιστικοῦ περιεχομένου τους, τυπώθηκαν τὸ 1657 καὶ 1658 στὸ Παρίσι. Πολυσέλιδα, συνταγμένα σὲ νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἦσαν ἔργα δύο Γάλλων ἰησουϊτῶν οἱ ὁποῖοι εἶχαν προηγουμένως δράσει ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν στὸν αἰγαιοπελαγίτικο χῶρο. Πρόκειται γὰρ τὴν «Τάργα τῆς Πίστεως» καὶ τὸν «Συνήγορο τῶν ψυχῶν ἐν τῷ Καθαρτηρίῳ», ποὺ τὰ ἔγραψαν οἱ πατέρες τῆς Συντροφίης François Richard καὶ François Rossiers, ὅταν εἶχαν συνυπηρετήσει γιὰ χρόνια στὴ Σαντορίνη.⁴³ Ἐκεῖ περὶ τὸ 1650 εἶχαν κατὰ τρόπο παράτολμο ἀντιταχθεῖ κατὰ τῆς εὐαίσθητης γὰρ τοὺς ὀρθοδόξους ἀντιλήψεως τῆς ἀγιότητος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τὴν ὁποία εἶχαν ἀμφισβητήσει. Οἱ διδασκαλίες τους αὐτὲς ξεσήκωσαν τὸν κόσμον καὶ ἤθελαν νὰ τοὺς διώξουν, καὶ μόνο ἡ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπέμβαση τοῦ ὁμοδόξου ἰσχυροῦ Γάλλου πρέσβη τοὺς ἔσωσε.⁴⁴ Κι ὅταν ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Fr. Rossiers ἔρχισε ἀργότερα νὰ διδάσκει τὰ ἴδια στὴ Νάξο, λιθοβολήθηκε κι ἀναθεματίσθηκε ἀπὸ τοὺς ὀρθο-

42. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τοῦ ἐνὸς βιβλίου, ποὺ θὰ ἀναφερθοῦμε παρακάτω, ὁ ἰησουΐτης François Rossiers παρεπονεῖτο μ' ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ διευθυντὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, ἐπειδὴ ὁ ἐπίσκοπος Σαντορίνης Παρθένιος ἤθελε νὰ διώξει ἀπὸ τὸ νησί τὸν ἀπόφοιτο τοῦ Κολλεγίου Ρώμης φιλοκαθολικὸ Βίκτωρα Κορυφαῖο (Ζαχ. Ν. Τσιριανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 570-572), ἐπειδὴ ἐδίδασκε στοὺς μαθητὲς τοῦ σχολείου του τὴν Τάργα. Ἡ ἐπιστολὴ (Σαντορίνη, 25.2.1660) στὰ SOCG 276 φ. 80-81. "Ὅτι καὶ σὲ σχολεῖα διδάσκονταν τέτοια κείμενα, βλ. παρακάτω γιὰ τὰ διαδραματισθέντα τὸ 1653 στὴ Νάξο.

43. Στὴν Τάργα συγγραφέας ἀναφέρεται μόνον ὁ Fr. Richard, παρόλο ποὺ ἀπὸ τὸν ἴδιο μαθαίνουμε ὅτι στὴ μετάφραση-σύνθεση τοῦ ἔργου βοηθήθηκε κι ἀπὸ τὸν Fr. Rossiers. Δὲν θεωρῶ ἀπαραίτητὴ τὴν ἐπανάληψη τῆς βιβλιογραφικῆς περιγραφῆς τῶν δύο ἐντύπων. Λεπτομερῶς περιγράφονται ἀπὸ τὸν Ém. Legrand, τὸ μὲν Συνήγορος τῶν ψυχῶν ἐν τῷ Καθαρτηρίῳ (1657) στὸ *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. 2, σ. 96-98, ἡ δὲ Τάργα τῆς Πίστεως (1658), στὸν ἴδιο τόμο, σ. 99-106. Βιβλιογραφικὰ γιὰ τὸν Fr. Richard βλ. Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 197-199 (πέθανε στὴν Εὐβοία 31-12-1673· Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 246) καὶ γιὰ τὸν Fr. Rossiers στὸ ἴδιο, σ. 199-202 (πέθανε ἀπὸ πανώλη στὸν Εὐριπο στίς 17.6.1667· στὸ ἴδιο, σ. 249).

44. Ὁ ὀρθόδοξος Νικόλαος Λαγκαδᾶς ὑποκινεῖτο στὴ Σαντορίνη τοὺς ὀρθοδόξους ἐναντίον τῶν Richard καὶ Rossiers, οἱ ὁποῖοι ἀμφισβητοῦσαν τὴν ἀγιότητα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Κι ὅταν τὸ 1654 ὁ Richard ἐκφώνησε λόγον κατὰ τοῦ Λαγκαδᾶ, αὐτὸς ξεσήκωσε τὸν κόσμον γιὰ νὰ διώξουν ἀπὸ τὸ νησί τὸν ἰησουΐτη. Τελικὰ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἰωάννου de la Haye, Γάλλου πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη, προστά-

δόξους.⁴⁵ Ἀνυποχώρητοι αὐτοὶ τὰ κείμενα τῶν διδασκαλιῶν τοὺς αὐτῶν τὰ δημοσίευσαν κιόλας, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἀπολογητικῆς ὑποστήριξης τῶν ἀντιλήψεών τους καὶ τῆς ἀπαντήσεως τάχα σὲ ἀντικαθολικὸ βιβλίο ποὺ εἶχε τυπωθεῖ στὴ Μόσχα.⁴⁶

Τὸ ἴδιο ἔτος ἡ ὑπὸ τὸν Παρθένιο Δ' Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρισταμένου καὶ τοῦ Παῖσιου Ἱεροσολύμων, ἐξέδωκε ἀπόφαση ποὺ κατεδίκασε τὰ δύο αὐτὰ βιβλία, ἀπαγόρευε στοὺς πιστοὺς νὰ τὰ ἀναγινώσκουν καὶ τιμωροῦσε μὲ ἀφορισμὸ ὅσους δὲν συμμορφωθοῦν ἢ δὲν ἐμποδίσουν τὴν κυκλοφορία τῶν βιβλίων αὐτῶν. Τέτοια πατριαρχικὰ ἔγγραφα ἐστάλησαν καὶ ἐκτὸς Κωνσταντινουπόλεως. Στὸ ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide σώζονται δύο ἀντίγραφα τοῦ πρὸς τὸν μητροπολίτη Σμύρνης ἀποσταλέντος πατριαρχικοῦ. Δημοσιεύουμε παρακάτω τὸ κείμενο τοῦ ἐνὸς ἀντιγράφου. Μετὰ τὴ Συνοδικὴ ἀπόφαση εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολλὰς πηγὰς ὅτι καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Σμύρνη⁴⁷

τευσε τὸν Richard. Αὐτὸς σὲ ἀνταπόδοση ἀργότερα (Παρίσι 11.1.1658) τοῦ ἀφιέρωσε τὸ πρῶτο μέρος τῆς Τάργας. Ἡ περίεργη, ὅπως χαρακτηρίζεται, αὐτὴ προλογικὴ ἀφιέρωση, στὰ λατινικά, ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Ém. Legrand, *Bibl. Hell.*, ὁ.π., τ. 2, σ. 100-105.

45. Ἡ σύνθεση τῶν δύο ἔργων ὑπῆρξε παλαιότερη τοῦ ἔτους τῆς ἐκδόσεώς τους. Κεφάλαια ἀπὸ τὸ ἔργο του διδασκε ὁ Rossiers, σὲ παιδιὰ ὀρθοδόξων στὴ Νάξο, ποὺ ἀντέγραφαν κι ἀποστήθιζαν κείμενα τέτοιαις δογματικῆς ἐξύτητος. Κι ἀπὸ τὸ σχολεῖο τὰ ἴδια κείμενα περνοῦσαν σὲ ἀπλοϊκοὺς λαϊκοὺς ὀρθοδόξους, οἱ ὁποῖοι τὰ ἀντέγραφαν ἐπίσης καὶ ἀφελῶς τὰ ἐπιδείκνυαν σὲ ἄλλους. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα καὶ τὴν προκλητικὴ διδασκαλία προκλήθηκε στὶς 19.2.1653 μεγάλη ἀνταραχὴ στὸ νησί ἐναντίον τῶν ἱησοιτῶν, ἡ ὁποία κατέληξε στὶς 9.3.1653 στὴ φυγάδευση τοῦ Rossiers καὶ στὸν ἀναθεματισμὸ του. Ἡ προκλητικότητά τῶν πατέρων τῆς Συντροφίας εἶχε ἐξοργίσει ὅχι μόνον τοὺς Ναξίους ὀρθοδόξους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκεῖ καπουτσίνοους μοναχοὺς, ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τῶν ὁποίων προέρχονται οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ θλιβερά αὐτὰ συμβάντα. Βλ. Περικλῆς Γ. Ζερλέντης, *Ἱστορικὰ σημεῖωματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ καπουκίνων, 1649-1653*, Ἑρμούπολη 1922, σ. 30· πρβ. σ. 6 —Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 201-202.

46. Ἐτσι γράφεται στὸν πρόλογο τῆς Τάργας. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι τὸ «βέβηλον βιβλίον» τῆς Μόσχας δὲν κατονομάζεται καὶ ἡ ἀδυναμία ἀκόμη σήμερα νὰ ἐντοπισθεῖ (πρβ. Γ. Γ. Ἀλισανδράτος, ὁ.π., σ. 61 καὶ σημ. 59), ὀδηγοῦν στὴν ὑπόνοια ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ προσχήματος τῶν δύο ἱησοιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν προκαταβολικὰ νὰ ἀντιτάξουν μιὰ κάποια δικαιολογία στὸ θόρυβο ποὺ ἦταν βέβαιον ὅτι θὰ δημιουργοῦσε ἡ δημοσίευση τῶν ἀνατρεπτικῶν τους κειμένων.

47. Τὸ 1658 οἱ ἱησοῖτες Σμύρνης, στοὺς ὁποίους καὶ οἱ νεοαφιχθέντες τότε πατέρες Φρ. Albert καὶ Ἰάκωβος George, ἀντιμετώπισαν μεγάλη ἐχθρότητα ἀπὸ μέρους τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων καὶ τοῦ κλήρου, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς δημοσιεύσεως τῆς Τάργας (Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 137-138).

πολλά αντίτυπα τῶν βιβλίων αὐτῶν ἐρρίφθησαν στὴν πυρά.⁴⁸ Λέγεται μάλιστα ὅτι σὲ ἀπάντηση τῆς Τάργας γράφτηκαν καὶ βιβλία ὀρθοδόξων, ἀλλὰ δὲν βρέθηκε μέχρι σήμερα κάποιο τυπωμένο ἢ ἀνέκδοτο πού νὰ τὸ ἐπιβεβαιώνει.⁴⁹

48. Χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τῆς κατακραυγῆς μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετώπισαν τὰ προσηλυτιστικὰ αὐτὰ κείμενα οἱ πιστοὶ ὀρθόδοξοι τῆς Ἀνατολῆς ἀποτελοῦν τὰ σχόλια πού σημειώθηκαν σὲ ἀντίτυπο τῆς Τάργας πού ἀνακάλυψε στὴν Κεφαλονιά ὁ Γ. Ἀλυσανδράτος, ὁ ὁποῖος, πολὺ εὐστοχα, τὰ δημοσίευσε λεπτομερῶς (Γ. Γ. Ἀλυσανδράτος, *ὁ.π.*, σ. 69-73).

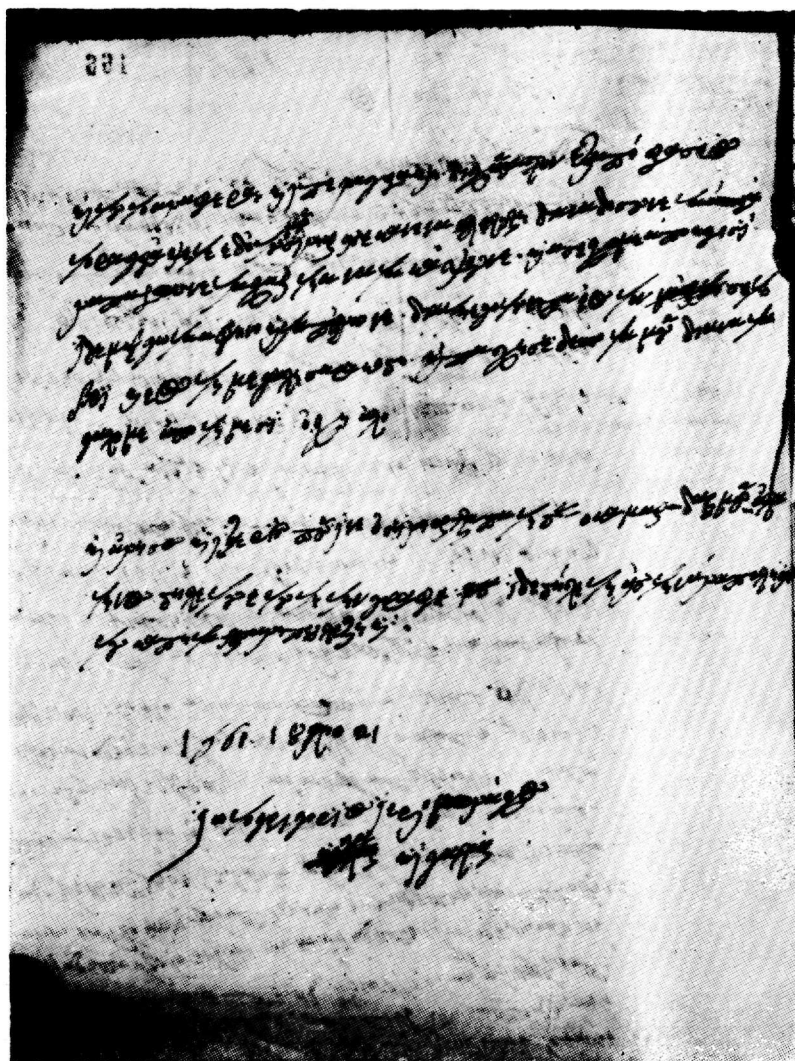
49. Στις 14.8.1662 ἔγραψε πρὸς τὴν Προπαγάνδα ἀπὸ τῆ Σίφνου κάποιος Giorgio Peris ὅτι ἐπρόκειτο νὰ τυπωθεῖ στὴ Βενετία βιβλίον ἐναντίον τῆς Τάργας, μετὰ τίτλο Σπαθὶ Δίστομο, στὸ ὁποῖο θὰ συνεργάζονταν καὶ πρώην μαθητὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατὰ καιροὺς εἶχαν κατηγορηθεῖ πὼς φεύγοντας ἀπὸ τὸ παπικὸ ἐκπαιδευτήριον εἶχαν καταλήξει σφοδροὶ πολέμιοι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ G. Peris στὰ SOCG 272, φ. 341, 340^v. Ὅπως δὲν ἔχει βρεθεῖ ἐπίσης ἔργο τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου, τυπωμένο ἢ ἀνέκδοτο, κατὰ τῆς αὐτῆς Τάργας, ἀπὸ ἀμφισβητούμενης ἀξιοπιστίας πηγὴ μαρτυρούμενο, τὸν εὐφάνταστο, κατὰ Ém. Legrand, *Δημήτριον Ροδοκανάκη* (Γ. Γ. Ἀλυσανδράτος, *ὁ.π.*, σ. 67-68).

ΕΓΓΡΑΦΑ

Α) Ἐπιστολὴ Γρηγ. Κιγάλα (21.7.1661) πρὸς Συμ. Λάσκαρη¹

† δεσποτα μου πανῆροτατε δονηκος προσκῖνο [|]² τη πανηγῆρωτη σου. κ(αι) ασπαζομε την δεξηῶν χηραν <ο> [|]³ μος θελο να τηνε παρακαλεσῶ πωλα κ(αι) να τηνε πηραξο οσα [|]⁴ φηλος πησος της χωρισηῶν-σῶνης. ἐδῶ ἵνε καπηα βηβληα [|]⁵ ὅπου εσαπαρισησαν εἰς τη πολη. εις τον κ(αι)ρο του γερον κι [|]⁶ ρίλλοῦ. του π(ατ)ρίαρχοῦ τορα 24 χρονη. κ(αι) ἵνε ενα [|]⁷ τηρον εἰς την ῥομαῖκῃ εκλησιῶν. κ(αι) ἵνε τρηῶ βηβληῶ το ε [|]⁸ να τον τεσαρο πατροῦρχον. κ(αι) το αλον του αχρ γαρωτηλη του [|]⁹ φηλα-

1. Ἀρχεῖο Propaganda Fide SOCG 300 φ. 166 (στὸ φ. 169^v ἡ περιλήψη, στὰ ἰταλικά). Στὸ φ. 165^r ἰταλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἐλληνομαθοῦς Δαλματοῦ Ἰωάννου Pastrizio (Ivan Paštrić), ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὸ Split (15.6.1636) καὶ φοίτησε (1654-1659) στὸ Ἑλληνικὸ παπικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης. Πέθανε τὸ 1708 στὴ Ρώμη (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, *ὁ.π.*, σ. 589-591). Τὸ πρόχειρο αὐτῆς τῆς μεταφράσεως τοῦ Pastrizio τὸ βρῆκα στὰ «χαρτιά» τοῦ στὸν κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Borg. Lat. 730 φ. 192^r.

Πανομοιότυπο του τέλους της ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου Κιγάλα
πρὸς τὸν Συμεὼν Λάσκαρη
(Ἄρχεῖο Propaganda Fide SOCG 300, φ. 166v).

δελφης κ(αι) το αλο του κροδηάλου. κ(αι) ἵνε χηληα τοσα¹⁰ ληπρα κ(αι) ἵβρανε μουῖξεοῖ να τα πουλησουνε. κ(αι) ἐγω δε¹¹ ραφησα κ(αι) τουσ ἦπα ποσ εχο τοπο να σας τὰ πουλησῶ¹² να σας δοσουνε τα ἀσπρα σπάσηκα κ(αι) ετζη τουσ ἐτρα¹³ τενηοῖσα κ(αι) πολα ὄχη ὀληγα. ἐος να γραφῶ εδο να ελθῇ¹⁴ αποκρισῖ ἐγω τουσ ἵπα για (;) να μὰς τα δοσουνε να τα ζηλο ἂν¹⁵ του. κ(αι) απεκι να παροῦ τα ἄσπρα τουσ. κ(αι) με γηρεφα 600 ρε¹⁶ ἄλθα τορα να που σας γραφῶ. κ(αι) καμετε ὅτη θέλετε. δηα¹⁷ τη ἐγο θελο να ἴμε πεδι της ἐκκλησίας πατα ὄχη αντα να¹⁸ ινε κανης ἐδο να ἵνε πεδι μα αντα να ἵνε κ(αι) οἷο ἀπεδο θέλῃ¹⁹ παντα ραματενῶραιτε δια ἐπησος φίλος κ(αι) σερεος²⁰ γηατη δεν πορο να γλεπο ποσ να τα παρουνε. να λενε²¹ εκατο βλασημησε μεσα κ(αι) οἷο διατη ρομαῖκι ἐκκλησία κ(αι) δηα τον²² μακαριοτατατον [sic] παπα μαλησα το ἵπα κ(αι) του μουσηνηορ εδο || (φ. 166^v):²³ κ(αι) του το αναφερα. κ(αι) ἵπε να γραφῇ δηχῶς αλον εξαπόφασεος²⁴ τορα γράφετε εδο του μουῖσῖνηορ εισε κανένα ελτζη δια να δοσουνε τα ἄσπρα²⁵ να παρουνε τα χαοτητα να τα κάφουνε. κ(αι) ασ εχομε αποκρισῖ²⁶ ἴδεμη ἐγὼ τα αφηνο κ(αι) τα πέρουνε. δηατη ἐγο του ειπα ἐος τον μάρτη [διεγράφῃ] σετε²⁷ βοῖ κα(αι) εος τη μεγαλη σαρακοση. κ(αι) πασχῃσε δεσποτα μου δηα να τα²⁸ γαλομε ἀπο τη μεσῖ ὄχη ἄλο²⁹ κ(αι) ἂν ησος κ(αι) ἱξεοῖσ ποῦ ἵνε ὁ σῖνηορ τζαπατησας ο καμαραδας μου ὁ λα³⁰ τηνος ζηλετου ετουτη την γραφη. ἴδε ζήλε τη εἰς την ἀναπολη εἰς³¹ του καπητα τζουανε πουλεζήκι.³²

1661 Ιουληο 21³³ ἱωτογοιγοῖος ἱερομονάχος³⁴ κῆγαλάς.

— Στὸ φ. 169^v: Arciu(escov)o Greco di Durazzo auuisa V(ostra) S(ignoria) | Ill(ustrissi)ma come iui si trova quantita no | tabile di libri poco tempo fa stampati | in greco contro la chiesa Rom(an)a acciò non | si uendano ha promesso il prezzo, ch'è | di 600 reali da pagarsi per quaresima | grande, ὁ rendere li libri alli Padroni | onde richiede il soccorso di V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma.

ΣΧΟΛΙΑ

Στ. 6: Στὸ χειρόγραφο εἶναι εὐκρινὲς τὸ 2 τοῦ 24. Ἐπομένως πρόκειται γιὰ λάθος ποῦ ἔκανε ὁ Κιγάλας, ἀφαιρώντας τὸ 1627 τοῦ Λούκαρη ἀπὸ τὸ τότε ἔτος 1661, ἀφοῦ ἔβγαλε ὑπόλοιπο 24 καὶ ὄχι τὸ σωστὸ 34.

Στ. 8: τον τεσαρο πατοηάροχον: πρόκειται γιὰ τὸ ἀπὸ τὸν Ἐμ. Le-grand, *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. 1, σ. 237-240, βιβλιογραφούμενο σύνθετο ἔντυπο, ποῦ περιλαμβάνει: 1) Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λόγοι ἀποδεικτικοὶ δύο (= φ. [4] + σ. 112), 2) Γεωργίου Σχολαρίου

Τὸ Σύνταγμα (= σ. 292) καὶ 3) Μαξίμου Μαργουνίου Διάλογος (= σ. 75 + φ. [4]). Στὴν ἀρχὴ ὑπάρχει ἀφιερωτικὸ σημείωμα (ἀπόσπασμα ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Legrand, *ὁ.π.*, στίς σ. 238-239) στοὺς τότε τέσσερις πατριάρχες, δηλαδὴ στὸν Κύριλλο Κωνσταντινουπόλεως, στὸν Γεράσιμο Ἀλεξανδρείας, στὸν Ἀθανάσιο Ἀντιοχείας καὶ στὸν Θεοφάνη Ἱεροσολύμων. Αὐτὸς ποὺ ἔγραψε τὴν ἀφιέρωση ὑπογράφεται: Ὑμῶν τῶν τεσσάρων ἀγιωτάτων καὶ μακαριωτάτων πατριαρχῶν καὶ στήλων ἀρραγεστάτων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας δοῦλος ἐλάχιστος ἀλλὰ πιστὸς καὶ ὁμόδοξος ἔγραψε (Ἐ. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 238). Ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ σύνθετο ἀντικαθολικοῦ βιβλίου ὁ φιλοκαθολικὸς Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυόφιλος συνέθεσε ἐπίγραμμα ποὺ ἀπὸ ἔργο τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου τὸ ἀναδημοσίευσε ὁ Ἐμ. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 239-240.

Στ. 8-9: Τὸ πιθανότερο φαίνεται ὅτι δὲν πρόκειται μόνον γιὰ τὸ συνολικὰ 56 σελίδων σύνθετο δημοσίευμα τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου, ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας (βλ. Ἐμ. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 242), τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ κυκλοφόρησε καὶ ὡς ἀνεξάρτητο, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἐπίσης σύνθετο, συνολικὰ 191 σελίδων (G. Hering, *ὁ.π.*, σ. 198-199) δημοσίευμα ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἔργα: 1) Μελετίου Ἀλεξανδρείας Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα (= 4 ἐπιστολές) = σ. 34, 2) Γεωργίου Κορεσσίου Διάλεξις μετὰ τινος τῶν φράρων (= σ. 9), 3) Νείλου Θεσσαλονίκης Βιβλία δύο (καὶ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ, καὶ Βαρυλάμ) = σ. 40, καὶ 4) Τὸ προαναφερόμενο τοῦ Γαβριὴλ Φιλαδελφείας.

Στ. 9: Στίς ἐκδοτικὰς δραστηριότητες τοῦ Νικοδήμου Μεταξῆ στὸ Λονδίνο ὀφείλεται ἡ ἐκεῖ ἐκτύπωση τὸ 1625 δύο ἔργων (μέρος πρῶτο - μέρος δεῦτερο) τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλοῦ, Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων καὶ Ἐκθεσις περὶ Ῥητορικῆς (= φ. [5] + σ. 189· τὸ δεῦτερο ἀπὸ σ. 127 κ.έ.), ποὺ βιβλιογραφεῖται ἀπὸ τὸν Ἐμ. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 194-200 (πβ. Γ. Μπῶκος, *ὁ.π.*, σ. 3, καὶ Evro Layton, *ὁ.π.*, σ. 154). Φυσικὸ λοιπὸν ἦταν ὅτι ὁ Νικόδημος Μεταξῆς στίς ἀποσκευές του, ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ μετέφερε στὴν Κεφαλониὰ καὶ ἀντίτυπα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, στὸ ὁποῖο μάλιστα εἶχε προτάξει καὶ ὑπογραμμένη (Ἐν Λωνδῶνῃ, 21.3.1624) ἀφιέρωση στὸν Ἰωάννη ἐπίσκοπο Λιγκολνίας (ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Ἐμ. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 195-197).

Στ. 9-10: τὸ χίλια τόσα λίμπρα ὁ μεταφραστὴς Ἰωάννης Pastrizio τὸ ἀποδίδει μὲ διαφορετικὸ τρόπο: Πρόκειται γιὰ πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιτύπων (di questi ue n'è una infinità· πβ. παρακάτω τὰ σημειούμενα στὴν περίληψη, γιὰ τοὺς καρδινάλιους, στὸ ὁπισθόφυλλο τοῦ ἐγγράφου: *quantità notevole di libri*).

Στ. 10: Τῇ διαλεκτικῇ λέξει μυστερὴ προφανῶς τὴν ἀγνοοῦσε ὁ

Δαλματὸς μεταφραστῆς Ἰωάννης Pastrizio, ὁ ὁποῖος ἐνόμισε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἡγούσα περίπου ἔτσι ἐλληνικὴ λέξι μοναστήρι. Γι' αὐτὸ τὸ νόημα τοῦ ἐγγράφου σ' αὐτὸ σημεῖο ἀλλοιώθηκε οὐσιαστικὰ στὴ μετάφραση: Οἱ πωλητὲς ἦρθαν στὸ μοναστήρι γιὰ νὰ πουλήσουν τὰ βιβλία (sono venute al Monastero persone per venderli).

Στ. 12: ἀπρα σπάρηκα· προφανῶς «τοῖς μετρητοῖς» (πβ. τὴ μετάφραση: danari contanti).

Στ. 12-13: Νομίζω ὅτι τὸ νόημα τῆς φράσεως *ετρατενήρῳσα κ(αί) πολα ὀχὴ ὀληγα* εἶναι: Κατάφερα καὶ ἐξασφάλισα ὑπόσχεση ὅτι γιὰ ἄρκετὸ χρόνον δὲν θὰ τὰ διαθέσουν σὲ ἄλλον πωλητὴ. Ἡ ἰταλικὴ μετάφραση: e sono andato trattenendoli assai e non poco. Τὸ ἀνώτατο ὅριο ποὺ ζητήθηκε (βλ. παρακάτω, στ. 27) ἦταν μέχρι τὶς παραμονὲς τῶν Χριστουγέννων.

Στ. 14-15: αὐτοῦ. Στὴ Χιμάρα ὅπου ὁ Συμεὼν Λάσκαρις; Νὰ τὰ κάνει τί τόσα βιβλία; Ἡ μήπως ἐννοεῖ νὰ τὰ στείλει στοὺς δυτικούς, στὴ Ρώμη δηλαδή, ἀπὸ ὅπου καὶ θὰ ἐλάμβαναν «τὰ ἄσπρα τους»;

Στ. 17-19: Ἡ ἄρκετὰ ἀκαταλαβίστικη αὐτὴ φράση τοῦ Κιγάλα νομίζω ὅτι ἐμπεριέχει εἰρωνεία γιὰ μερικοὺς ποὺ ὅταν βρίσκονται σὲ χώρες δυτικὲς παριστάνουν τοὺς πιστοὺς καθολικοὺς, ἀλλ' ὅταν ἀπομακρύνονται συμπεριφέρονται διαφορετικὰ. Τὸ ἴδιο ἀσαφὲς καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Pastrizio: Perché io voglio essere figlio della Chiesa quanto qualsivoglia altro qui, e fuori di quà.

Στ. 24: ἐλτζῆς· ἀραβικὴ λέξι: ὁ πρεβευτῆς (Ἀγαμέμνωνος Τσελίκα, Καταγραφή τοῦ ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων — Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου, Ε' — Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς — Ἀθήνα 1992, σ. 587). Ἡ λέξι δὲν ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τὸν Pastrizio, ὁ ὁποῖος ἀπέδωσε τὴ φράση τελείως ἀσαφῆ: Γράψετε στὸν ἐδῶ μονσινιὸρ ἂν μποροῦσε νὰ ἔλθει κάποιος νὰ πάρει τὰ ἐν λόγω χρήματα καὶ νὰ παραλάβει τὰ βιβλία νὰ τὰ καύσει (Scriva Lei adesso a Mons. di costà che se venisse qualcheduno per ricever i detti denari che prendesse i libri e che poi gli abbruggiasse).

Στ. 29-30: Ὁ «καμαράδας» τοῦ Κιγάλα, ὁ καθολικὸς Giovanni Battista μοῦ εἶναι ἄγνωστος. Προφανῶς πρόκειται γιὰ κάποιον μισσιονάριο ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ὑπηρετοῦσαν κάποια χρόνια στὰ Ἑπτάνησα καὶ ὕστερα ἐπέστρεφαν στὴν πατρίδα τους, ἡ ὁποία στὴν προκειμένη περίπτωσι ἦταν ἡ Napoli (Ἀνάπολη). Γι' αὐτὸ ζητεῖ παρακάτω (στ. 32), ἂν δὲν ξέρει ὁ Συμ. Λάσκαρις τὴν ἀκριβῆ διεύθυνση τοῦ Giov. Battista, νὰ στείλει τὴν ἐπιστολὴ στὸν καπετὰν Τζουάνε Πουλεζήκι (ὁ Pastrizio τὸ

μεταγράφει Giovanni Pulesichi· κι αυτό άγνωστο σ' έμέ από άλλη πηγή πρόσωπο), προφανώς για νά διαβιβασθεϊ δι' αυτού στόν καμαράδα του. 'Αξίζει νά σημειωθεί ότι έπως φαίνεται ό άποστολέας Κιγάλας και ό παραλήπτης Συμ. Λάσκαρις είχαν και κοινούς φίλους.

Στ. 33: 'Απέδωσα τó βαπτιστικό όνομα τού Κιγάλα άκριβώς έπως άπαντá στó χειρόγραφο, τó όποιο στó σημείο αυτό είναι εύκρινέστατο και περίπτωση λανθασμένης άναγνώσεως άποκλείεται. Δέν μπορώ όμως νά καταλάβω τί άκριβώς ήθελε νά πεί μ' αυτό τó «προβληματικό» έωτο, τó ένωμένο με τó γριγόριος. Ούτε μπορώ νά υποθέσω ότι άρχισε νά γράφει ιερομόναχος, διέκοψε, έγραψε τó βαπτιστικό και ξανάγραψε μετά άπ' αυτό όλόκληρη τή λέξη ιερομόναχος.

—'Από τήν τελευταία φράση τής περιλήψεως πού σημειώθηκε άπό τόν γραμματέα τής Propaganda στó «όπισθόφυλλο» τού έγγράφου, φαίνεται πώς ό Συμ. Λάσκαρις στó διαβιβαστικό γράμμα του (πού έπως είπα δέν είχα τήν τύχη νά τó άνακαλύψω) ζητούσε άπό τόν καρδινάλιο προϊστάμενο τής Propaganda νά στείλουν αυτοί τά χρήματα για ν' άγορασθούν τά βιβλία.

Β) Πιττάκιο Οίκουμενικοϋ Πατριάρχη Παρθενίου Δ' πρòς τόν μητροπολίτη Σμύρνης [1658;]¹

Παρθένιος 'Ελέω θεοϋ άρχιεπίσκοπος Κονσταντίνου ² πόλεος, νέας Ρώμης, και ίκονμενικός πατριάρχης ³

1. Δημοσιεύεται άπό τó 'Αρχείο Propaganda Fide SOCG 277. Τó έλληνικό κείμενο, ή σειρά: φ. 174^r, 173^v, 174^v, 173^r (ή ιταλική μετάφραση στά φ. 175^r, 172^v). 'Η περίληψη στó φ. 175^v. Στó πρώτο φύλλο τού έλληνικού κειμένου άλλο χέρι έγραψε: 22 Aug(osto) 1661 (και βέβαια αυτή ή χρονολογία δέν άντιπροσωπεύει τή χρονολογία άποστολής τού πατριαρχικού έγγράφου άλλα τó χρόνο συζητήσεως περί τού έγγράφου άπό τήν Prop. Fide). Στó τέλος τού φ. 173^r άλλο χέρι έγραψε: A Pastritio per la tradutt(io)ne. Μνεία για τó αντίγραφο αυτό τού πατριαρχικού έγγράφου έγινε υπό τού Ζαχ. Ν. Τσιρπανλϊ, «Οί έλληνικές εκδόσεις τής "Sacra Congregatio de Propaganda Fide" (17ος αϊ.) (Συμβολή στη μελέτη τού θρησκευτικού ούμανισμού)», *Ο Παρνασσός* 16 (1974), σ. 528-529, σημ. 6 τής 528 (ή παραπομπή SOCG 277 φ. 172^v-175^v) Στó ίδιο 'Αρχείο τής Propaganda Fide είδα και δεύτερο αντίγραφο αυτού τού πρòς τόν μητροπολίτη Σμύρνης πατριαρχικού έγγράφου, με ταξινομικά στοιχεία SOCG 284 φ. 119^v, 120^r, 119^r, 120^v (ή ιταλική μετάφραση στά φ. 121^v-121^r). Τó δεύτερο αυτό αντίγραφο γνωρίζω πώς είναι γραμμένο με τó χέρι τού Χιώτη καθολικοϋ Λέοντος Μακρυποδάρη (Leone Macripodari), πού ήταν τότε στη Σμύρνη vicario Apostolico.

Ἱερότατε Μιτροπολίτα σμίονις, καὶ ὑπέρτιμε ἐν ἀγίῳ πνεύματι |⁴ ἀ-
γαπιτὲ ἀδελφὲ καὶ συνλιτουργέ, ἐντιμώτατοι κληρικί, ἐνλαβέζεσθαι |⁵ Ἱε-
ροῖς καὶ χρυσιμώτατοι ἄρχοντες καὶ προτομασόροι τῶν αὐτόνσε Ρουφε-
τίων |⁶ καὶ ὅ λυποὶ Ἐνλογιμένοι Χρυσιανοί; χάρις οἷη ἡμῖν καὶ ἡ ἱερῇ |⁷ πα-
ραθεοῦ. Ἐνχὶ δὲ καὶ Ἐνλογία παρὰ τῆς μετριότητος |⁸

Ἔργον εἶναι ἀνανγαῖον κάθε κυπουροῦ, καὶ ἐπιστάτου κανενὸς |⁹ χορα-
φίου νὰ προσέχῃ μὲ τὰ πάσης σπονδὶς καὶ ἐπιμελίας εἰς |¹⁰ τὸ νὰ φυλάγῃ
τὸ χοράφι του καὶ τὸν καρπὸτον σώος καὶ πατρικὸς |¹¹ εἰς τὸ νὰ ξεριζῶνι
τὰ τριβόλια καὶ τὰ ἀνκάθια, μὴν πῶς καὶ |¹² διαθεσθῇ ὁ καρπὸς καὶ
ἀργιευθῇ ὁ κήπος καὶ τὸ χοράφι ἅπο |¹³ τὴν ἀμέλιαν τοῦ ἐπιστάτου; χοράφι
καὶ κύπος μισικὸς τοῦ |¹⁴ Χρῖστου, εἶναι τὸ πῖμνιον, τὸν εὐσεβέον καὶ ὀρθο-
δόξον |¹⁵ Χρυσιανὸν τὸ ὁπῖον ξαγοράζοντας μὲ τὸ ὑδιὸν τοὺς αἶμα ὁ ὁμῶν |¹⁶
Ἱησοῦς Χρυσιὸς διὰ νὰ ἔχῃ τὸν καρπὸν του εἰς καιρὸν τὸ |¹⁷ ἐπέδοσεν εἰς
τὰς χήρας καὶ εἰς τὴν ἐπιμέλιαν τὸν ἀρχιερέων, || (φ. 173^v):¹⁸ διὰ τοῦτο
χρέος εἶναι κάθε Ἀρχιερέως, καὶ μάλισα ἐδικὸν μας, ὅπου |¹⁹ τῇ χά-
ριτι τὸν παναγίου πνεύματος κοινὸς πῖμν καὶ πατῖρ |²⁰ τὸν Εὐσεβὸν
Χρυσιανὸν καὶ ὀρθοδόξον τῶς θεῖας καὶ Ἱέρας |²¹ Ἀνατολικῆς, τῆς τοῦ
Χρυσοῦ Ἐκκλησίας νὰ γεοργοῦμεν πισῶς τε καὶ Ἐπιμελῶς |²² τοῦτον τὸν
Ἀγρόν, νὰ φυλάττωμεν τὸν Καρπὸν του μετὰ πάσις σπονδὶς μὴν πῶς |²³ καὶ
ὁ Εἵχτορὸς τῆς ἀληθείας διλονότι τὰ ὄργανα τοῦ Διαβόλου, ὅπου δὲν |²⁴
πίθοντε εἰς τὴν τοῦ θεοῦ δικαίαν Κρισίν, ἄλλα μάλον ὑψονουντε εἰς |²⁵ τὰ
νεοτερισματά τους, σπῆρουν ἀνάμεσον εἰς τὸν καλὸν καρπὸν ἀνκάθια |²⁶
καὶ τριβόλια, ἵγουν νέες συνήθεις καὶ τάξεις ἐναντιῆς τὸν πατροπαράδοτον |²⁷
συνιθῖον, φαρμακαίενοντας τὰς ψυχὰς τὸν ὀρθοδόξον. χρυσιανόν, ὡς τὸ |²⁸
φαρμάκι τῆς ὀχεντρας καὶ χειρότερον, διατὶ ἐκεῖνο φαρμακεύι μόνο τὸ
σώμα, |²⁹ ἄλλα τοῦτες φαρμακένουνσιν ἄκομι τὴν ψυχὴν; Καὶ ὡς καθὼς
πάντα δὲν |³⁰ ἔλιπεν ὁ ἐχθρὸς τῆς Ἀληθείας νὰ ἐνοχλῇ συνεχὸς διὰ μέσον τὸν
κακὸν του, |³¹ ὁργάνων τὴν ἀγίαν τοῦ Χρυσοῦ Μεγάλου καὶ Ανατολικῆν
Ἐκκλησίαν, Ἐτῖ |³² παρόμια καὶ εἰς τοὺς καθιμῶς κεροὺς κάποι ἅπο τοὺς
Δυτικοῦς, φράνκο |³³ διδασκάλους ἐκατόρθωσαν ἐναντίῳ τῆς ὀρθοδόξου
ὁμῶν Ἐκκλησίας, ἔσαν |³⁴ κάποιον βιβλίον καλοῦμενον Τάργα τῆς πίσεως,
καὶ ἔτερον ἄλλο ἐπονομα |³⁵ ζόμενον Συνιγορας τοῦ πορυγατοριῶν πυρὸς
καθὼς αὐτοὶ μυθολογοῦσιν |³⁶ καὶ ἔτερον Συνιγόρος τῆς ὀρθοδόξου πίσεως,
ὅπου ἐδίδαξεν ὀρθος τε καὶ |³⁷ ἐνσεβὸς ὁ ἐν μακαρίῳ τὴν μνήμην γεγονὸς
πατριάρχης τῆς κοσαντίνου Πόλεως |³⁸ κὺρ Ἀθανάσιος Πατελάρος, ἅπο τὰ
ὁποῖα πανβέβηλα βιβλία βλέποντας || (φ. 174^v):³⁹ Καθεκάσιν νὰ συχί-
ζοντε μέρος ἅπε τὲς ψυχὰς τοῦ Χρυσοῦ πονήμον πῖμνιον |⁴⁰ καὶ νὰ φθίροντε
ἅπε τὰ νεοτερισματά τους; ζῖλον θῖον παραινιθέντες ὡς |⁴¹ προΐσμενι τοῦ

πατριαρχικοῦ ἐσυνάξαμεν Σύνοδον τὸν Ἱεροτάτον Μητροπολιτὸν ^{|42}
 Ἀρχιερέων, κληρικὸν τε, καὶ σοφοτάτων Διδασκάλων, συνπαρόντος ἡμῖν,
 καὶ τοῦ ^{|43} μακαριοτάτου κ(αί) σοφοτάτου Πατριαρχοῦ τὸν Ἱεροσολίμων,
 κυρίου Παΐσιου τοῦ ^{|44} ἐν ἁγίῳ πνεύματος ἀγαπιτοῦ ὑμῶν ἀδελφοῦ καὶ
 σιλιτουργού, εἰς τὴν ὁπίαν ^{|45} ἁγίαν καὶ Ἱερὰν Σύνοδον, ἐκάμαμεν νὰ
 φέρουσιν ἅντὰ τὰ βιβλία, τὴν Τάραν ^{|46} δυλονότι τῆς πίσεως καὶ τὸ ἐπονο-
 μαζομένον Συνήγορον τοῦ πουργατορίου πυρός, ^{|47} τῆς ὀρθοδοξου πίσεως,
 τὰ ὁποῖα μὲ τὰ πάσις σπουδὴς σοχάζοντες, καὶ ξετάζοντες ^{|48} εὑρομεν
 ἅντὰ ὄλλο ψευδὲς καὶ ἀπατὲς γεμόντα, ὄλλο φθορὰς καὶ σύχισις τίς ψυχῆς ^{|49}
 καὶ οὐδε ἄλλο προξενούντα πάρα νεοτερίσματα τὸν φράγγκο Λιδασκάλο
 Ἐναντιον(ομε;) ^{|50} νὰ παντελὸς τὸν Ἀνατολικὸν καὶ Ὁρθόδοξον τάξουν,
 ὁποῦ μᾶς ἐπαράδοσαν οἱ θοῖη καὶ ^{|51} Ἱεροὶ τεῖς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας
 Πατέρες; Δῖο γνόμενὸν τοῦ μακαριοτάτου ^{|52} Πατριαρχοῦ τὸν γεροσο-
 λίμων καὶ τὸν παρενρυνθέντων [sic] Ἀρχιερέων τὸν ἐν ἁγίῳ πνεύματι ^{|53}
 ἀγαπιτὸν ἡμῶν ἀδελφὸν καὶ σιλιτουργό, καὶ τὸν λιπὸν ἐντιμοτάτον κληρι-
 κόν, καὶ ^{|54} Σοφοτάτον Διδασκάλο, τάντα τὰ ἐκαταδικάσαμεν ὡς νεο-
 θευμένα, πλάνα καὶ ^{|55} πανβέβηλα, καὶ τὰς ψυχὰς τὸν ὀρθόδοξον παντελὸς
 φθίροντας, Ὅθεν καὶ τάντα ^{|56} ἄφιμον ἐξοσρακίσσαμεν, καὶ μέρος τοῦτο πα-
 ρισία τὸν θεόπιστων εἰς πῦρ ^{|57} Ἐκατεβάλαμεν, ὅπως τοὺς θεόπιστους ἅπο
 τί ἄντις φθορὰς καὶ ἀπαθείς ἐπα ^{|58} λαξομεν, Δὐὸ γράφοντες Σινοδικὸς ἐν-
 θελόμεν τα καὶ ἡμῖν, ἵτα τάντα ἅπο τη || (φ. 173r) : ^{|59} επαρχίας ἐξοσρακί-
 σατε διλονοτι τιν μιριοβλασιμον αὐτὴν Ταραν ^{|60} τίς πίσεως, καὶ τὴν Σινί-
 γορον τοῦ μεμιθολογιμένον πουργατορίου πυρός ^{|61} καὶ τὸ ἕτερον τῆς
 τῆς ὀρθοδοξου πίσεως ὅς τῆς δὲ φανὶ ἀπιθείς εἰς τοῦτο, καὶ ^{|62} κρατίσι
 εἰς τοῦ λόγον του ἢ τὰ ἀγοράσι, ἢ, τὰ πονλίσι, ἢ, καὶ ἱπί, πῶς εἶναι ^{|63} καλὰ
 καὶ δὲν τὰ κάψι, Ἐχομεν αὐτὸν σινοδικὸς ἀφορισμένον, καὶ καταρα
^{|64} μένον, καὶ ἀσιχόρετον, καὶ μὲ τὰ θάνατον ἄλιτον αἰ Πέτρε ὁ σιδερος λι-
 θὶ ^{|65} αὐτὸς δὲ οὐδαμος, ζέρον, καὶ τρέμον ἢ ἐπὶ τῆς γίς, ὅς ὁ Καῖν, νὰ σκῆ-
^{|66} σθι ἰ γί, καὶ νὰ καταπῇ αὐτὸν ὅς τὸν Λαθὰν καὶ Ἀβεράν, καὶ κληρονομίσι
 τὴν ^{|67} λέπρα τον Γιεζί, καὶ τὴν ἀγρονὶ τοῦ Γιοῦδα, οἱ κόπι αὐτοῦ μεθὸν
 κο--- ^{|68} ἦσαν ἰσόλεθρον, καὶ προκοπὴ θεοῦ οὐ μὴ εἰδὶ ἐπὶ τῆς γίς Εὐς οὐ
 ὑπα... ^{|69} εἰς τὰ προσαθέντα πάρα τῆς Ἱερας καὶ ἁγίας Σῖνδοδον, ἀναγνωστὶ
 το παρὸν ^{|70} παρυσία, εἰς πίσοσι καὶ ξερεόσι τὸν Ὁρθόδοξον, εἰ δὲ τοῦ θε-
 οῦ χάρις ^{|71} μὲ τὰ πάντων ὑμῶν. Ἀμίν.

Σ-ὁ φ. 175v: Editto del Patriarca scismatico Partenio Arciu(escov)o di
 Constantinopoli nel quale si dichiarano per empîi alcuni libri fatti stampare
 da' Latini intitolati Targa della Fede: Il difensore del Fuoco del Purgatorio e

della fede ortodossa quali pubblicamente ha fatti abrugiare e dichiara scomunicati quelli che ardiranno di tenerli. Die 22 Augusto 1661.

ΣΧΟΛΙΑ

Στ. 5: *προτομαζόροι τὸν ... ρουφετίων*· στήν ἰταλική μετάφραση: *capi degli officii*.

Στ. 34: *Τάργα τῆς πίξεος*· στὸ ἰταλικό: *Τάργα ο scudo*.

Στ. 36-38: *Συνίγορος... Πατελλάρος*· στήν ἰταλική μετάφραση μεταγράφεται στὰ ἑλληνικά ὀρθογραφημένα ὁλόκληρη ἡ φράση καὶ ὕστερα μεταφράζεται. Ὁ φιλοκαθολικὸς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιος Πατελλάρος πέθανε σὲ μονὴ τῆς Οὐκρανίας τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1654 (Georg Hofmann S.S., *Griechische Patriarchen und Romische Päpste...* II° Patriarch Athanasios Patellaros — *Orientalia Christiana* vol. XIX-2 Num 63 — Sept. 1930, σ. 220).

ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ